

Önsöz

Stuart Sutherland bu kitabı yazdığında 65 yaşındaydı ve psikolojik araştırma sahasındaki parlak kariyerinin sonunda idi. Bu yüzden kitabın her bir sayfası, fikirlerin nereden geldiğini ve nereye gideceğini iyi bilen birinin yarattığı nüanslarla dolu.

Sutherland bazılarının kaba olarak nitelendireceği o bilinen, son derece düz üslubuyla okur olarak bizlerin dikkat etmesi gereken şeyleri vurgulamıştır. Ben onun üslubu hakkında “elekten geçirilmemiş” demeyi tercih ederim.

Diğer kitabı olan “Breakdown”da kendi depresyonu hakkında bazılarının kaldıracabileceğinin ötesinde olan bir açıklık ve içtenlikle yazdığı gibi, “İrrasyonel”de de benzer bir inatçı tavrı benimsemiştir. Sutherland bu kitabıyla entelektüel kibrimize basit ama doğrudan darbeler vuruyor ve bunu öyle kolay kolay herkesin karşı çıkmaya cesaret edemeyeceği bir yerden yapıyor.

Bu kitap, kolaya kaçılarak verilmiş yanıtlardan oluşan bir kitap değil, bir fikir kitabı ve zaten Sutherland de size işinizin verimliliğini arttırmak yönünde çığ vaatler falan da sunmuyor. Bunun yerine, fildişi kalesinin pencerelerinden atlayarak beyninizdeki varsayımları akademik ama eğlenceli bir şekilde sarsıyor.

Zaten eğlenceli olmasaydı acayip sinir bozucu olurdu.

Ben Goldacre/ Londra-Haziran 2013

Sunuş

Aristoteles beni affetsin ama irrasyonel davranış nadir olan değil, aksine normal olandır. Bunun öyle olduğunu gösterebilmek için günlük yaşamdan ve çeşitli mesleklerden epey örneği bir araya getirdim.

Bu kitap bir kişisel gelişim kitabı değil, ama yine de her bölümün sonunda birkaç nasihatte bulunmaya cüret ettim diyebilirim.

Oscar Wilde “*Aptallıktan başka günah yoktur*” derken biraz olsun haklıysa ve okurlar da en azından bunu bilecek kadar rasyonellerse düşüncelerini ele geçirmiş olan tuzaklardan kaçmayı öğrenebilirler. Eğer Wilde benim de zaman zaman kulağıma küpe olan bu sözünde haklıysa irrasyonellik ciddiye alınması gereken bir konudur.

Stuart Sutherland-Sussex Üniversitesi, Ağustos 1992

Giriş

Aslında rasyonellik daima pek çok övgüye mazhar olmuştur. Hamlet, “*İnsan ne yaman bir yapı! Akıl gücüyle ne soylu bir varlık!*” demiş, rasyonelliğin ateşli savunucusu Thomas Huxley biraz daha ileri giderek, “*Eğer yüce bir güç bana, bir saate dönüşmem ve her sabah yeniden kurulmam koşuluyla, daima doğru olanı düşünmemi ve doğru davranmamı sağlamayı vaat etseydi, ona hayır demezdim.*” şeklinde bir söylemde bulunmuştur.

Rasyonelliğin arzu edilir bir şey olup olmadığından bağımsız olarak diyebilirim ki insanlar çok nadiren rasyonel düşünür ve davranırlar.

Aristoteles de dahil, insanı “rasyonel hayvan” olarak niteleyenlerin pek çoğu, deliller hariç hemen hemen herkesin rasyonel olduğuna inanır -tabii ki eş, dost ve tanıdıkları, bu arkadaşların kendilerinden daha az rasyoneldir ama rasyoneldir işte.

Ancak bu düşünce sadece -mistik düşüncelerin hâlâ prim yaptığı- Doğu’da değil, Batı Dünyası’nda da her zaman geçerli olmadı.

Karanlık çağlarda Aristoteles'in bu görüşleri yerini, insanın çizilmiş bir kaderin dışına çıkamayacağı, inanç ve duygularıyla hareket etmesi gerektiği düşüncesine bırakmıştı.

Descartes, insanın kendi hislerine ve muhakeme yeteneğine güvenmesi gerektiğini söyleyerek bugün hâlâ geçerli olan hümanist düşüncenin ilk tohumunu attı ve karanlığın içindeki bu mumu tekrar yakan kişi oldu. Ona göre insanoğlunun ilahi bir ilhama ihtiyacı yoktu, kendi akli melekeleri kendine yeterdi. Felsefeciler, psikologlar ve ekonomistler yakın zamana dek insanların genellikle böyle yaptığını, yani rasyonel davrandıklarını kabul ettiler.

Meşhur filozof Gilbert Ryle, "Bırakalım niçin yanlış olduğumuzu psikologlar söylesin, biz kendimize ve ona neden yanlış olduğumuzu söyleyebiliriz" demişti. Başka bir deyişle, rasyonelliği daha olağan olarak nitelemiş, sadece rasyonel olmayan davranışların olağandışı ve açıklanmaya muhtaç olduğunu düşünmüştü.

Rasyonellik anlaşılmadan irrasyonellik anlaşılabilir. O halde önce rasyonelliğin ne olduğunu sormak gerekiyor. Rasyonellik, verilen bilgilere dayanarak en doğru olabilecek sonuca ulaşmaya çalışmak çabasıdır.

İrrasyonel davranmak ve hata yapmak birbirinden farklıdır. İrrasyonel bir eylem, kasıtlı, bilinçli bir eylemdir. Fakat yanlışlık ya da hata bilmeden yapılır. Toplama işleminde iki sayının basamaklarını yanlış toplamak ya da basamak kaydırmak hata yapmaya örnektir, irrasyonel davranmaya değil.

Rasyonel düşünme ya da rasyonel karar verme çabalarımızın bize her zaman en iyi sonucu sağlayacağı kesin değildir. Eğer Avustralya'nın keşfinden önce yaşamış olsaydınız tüm kuşların beyaz renkli olduğuna kani olurdunuz ve bu yanlış bir kanaat olurdu. Çünkü dünyanın diğer ucunda neyin yaşadığını henüz bilmiyordunuz. Benzer şekilde, size yazı-tura oynamayı teklif eden arkadaşınız 100 TL'lik bahis karşılığında, tura gelirse size 1.000 TL vereceğini söyleseydi teklifi kabul etmek son derece rasyonel olurdu (tabii eğer para kazanacağım derken arkadaşınızı kaybetmekten endişe etmiyorsanız). Ne var ki para atıldığında sonucu tura değil yazı gelseydi, bu rasyonel karar size 100 TL kaybettirirdi.

Kısa hikayelerinden birinde Saki, rasyonel düşünmenin yanlışlık doğurmasının bir örneğini vermiştir. Küçük bir çocuk, kahvaltı yaparken kendisinden daha yaşlı olan diğer aile üyelerine tabağının içinde bir kurbağa olduğunu söylemiş. Kurbağanın derisindeki işaretlere varana kadar açıkça tarif etmesine karşın büyükler tam olarak çocuğun istediği gibi davranmışlar ve çocuğun iddiasının imkânsız olduğunda direktmişler. Aile büyüklerinin vardığı sonuç hayatın doğal akışı hakkında sahip oldukları bilgi çerçevesinde son derece rasyonel olmasına karşın itirazları açıkça yanlıştı zira küçük çocuk kurbağayı söylediği yere bizzat kendisi koymuştu ve haklıydı.

Rasyonel olmak gerekirse, eğer insanlık için nihai bir hedeften bahsediyorsak, bu hedefin, hiçbir insanın benimsemekte beis görmediği bir hedef olması gerekir. Akla yatkın üç hedefin şunlar olduğunu söyleyebiliriz.

- İnsan ırkının hayatta kalması,
- Azami sayıda insanın mutluluğu ve,
- Bilgelik.

Fakat derinlemesine düşünüldüğünde üçünün de her bir insanın benimseyeceği hedefler olmadığı anlaşılır.

Mesela bizden daha zeki, sevimli ve her bakımdan daha gelişmiş *bir uzaylı ırkı Dünya'ya inse* fakat onların bizleri tarih sahnesinden silecek bir virüs taşıdıklarını ve hayatta kalmamızın tek yolunun onları öldürmek olduğunu bilseydik şüphesiz bunu yapardık. Ancak bu eylemi sığ ve bencilce bularak bu durumdan kurtulmanın farklı yollarını aramamızı isteyenler ve itiraz edenler

muhakkak olurdu.

Mutluluk dersek, o da şüpheli bir kavram zaten. Bir defa mutluluğu nasıl ölçeceğiz? Şu an bir tarafta yoksulluk ve acı varken diğer tarafta zenginlik ve mutluluğun varlığını nasıl açıklayabiliriz?

Bilgelik de kulağa çok asil geliyor olabilir ama iyi bir atlet ya da müthiş bir satranç oyuncusu olmaktan neden daha yüce bir hedef olsun ki? Dahası bilginin ve bilgi sayesinde ilerleyen teknolojik imkanların kötüye kullanılmasının, dünyada tek bir canlının bile kalmayacağı yıkımlara neden olacağı bilinirken, bilgeliğin kendi sonunu getirebilecek kudrete sahip olduğu düşünülemez mi?

Görünen o ki, nihai hedeflerden bahsederken zaten, rasyonel krallığın sınırlarının dışına çıkmış oluyoruz. Bir hedef ancak daha üst bir hedefin çerçevesi içerisinde savunulabilir, kendisi üzerinden değil.

Pascal'ın dediği gibi “*kalbin, aklın hiç bilmediği kendine özgü nedenleri vardır*”. Bu yüzden nihai hedefler savunulamaz, zira kendilerinden daha üst bir hedef bulunmaz.

İrrasyonel inançlar daha mutlu hissetmemizi sağlasalar da, yine de irrasyoneldirler ve bizi mutlu etmeleri bu inançları rasyonel kılmaz.

Özette, yeteri kadar zaman harcanmamış ve veriyle desteklenmemiş tüm karar ve sonuçların irrasyonel olarak değerlendirilebileceğini söyleyebilirim. Kuşkusuz rasyonellik için belirlenmiş çok yüksek bir standarttır bu ama zihnimizde yer alan sistematik ama aslında kaçınılabilir kusur ve önyargılara örnekler verdiğimizde bu standardın mahiyeti daha iyi anlaşılacaktır.

Bizler sadece içgüdülerimizin ve kendimize hizmet eden arzularımızın kurbanları değil, aynı zamanda beden cumhuriyetimizin, bilhassa da beynimizin tutsaklarıyız. Beyin hasarlarının ya da çeşitli ruh hastalıklarının rasyonel karar verme kabiliyetimiz üzerindeki etkilerine değinmeyeceğim fakat konusu açılmışken en azından şu iki tuhaf ama ilginç örneği vereyim:

İlk örnek: Beynin sağ lobunun orta kısmında yer alan küçük bir alanda meydana gelen bir epileptik kriz durumu, beynin sahibinin aşırı dindar biri haline gelmesine, seksten kaçınmaya başlamasına, alkol, sigara gibi bağımlılıklardan kurtulmasına neden oluyor. Daha tuhafı ise bu durumun geri döndürülebilmesi. Bölgedeki epileptik durum tedavi edilirse kişi tekrar sigaraya, alkole başlayabiliyor, seks yapabiliyor ve hatta ateist bile olabiliyor. Belki de Hristiyanlık bugünkü formunu Aziz Paul'ün Şam'a giderken geçirdiği bu tip bir epilepsi nedeniyle almıştır.

İkinci örnek ise Şizofreni. Şizofreninin rasyonellik üzerinde sağlam etkisi var. Örneğin hasta gerçekte hiçbir delil olmasa bile düşüncelerinin yabancı bir istihbarat ajanı tarafından izlendiği ve kontrol edildiğine inanabilir. Napolyon veya İsa olduğunu iddia edebilir.

Yanlış İzlenimler

Akla ilk gelen bilgiye göre yargıda bulunmak “*Bulunabilirlik Hatası*” olarak adlandırılır.

Bulunabilirlik hatasının kimilerince kasıtlı olarak nasıl sinsice kullanıldıklarına dair bir örnek vereyim. Örneğin çekiliş veya piyango düzenleyen kurumlar reklamlarında, piyango kazanan az sayıda şanslı insanı ön plana çıkarırlar, avucunu yalayan çoğunluğu değil. Böyle yaparak, kazananların görüntülerini zihinlerimizde bulunabilir bilgiye dönüştürürler ve bizler de bu yüzden kazanma olasılığımızı olduğundan daha yüksek algılarız. Kumarhanelerdeki

slot makinelerinin kazandırdığı paraları ilan ederken çıkardığı şaşalı ses de makinelerin genelde dut yemiş bülbül gibi durduğu gerçeğini bastırmak ve insanların dikkatini çekmek içindir.

İnsanların yargılarını bulunabilir bilgi üzerine inşa etmeleri dünya genelindeki mağaza sahiplerince ve hatta saygın yayıncılarca manipüle edilir. Mesela siz 5,95 TL'lik bir kitabı mı satın almayı tercih edersiniz yoksa 6 TL'lik bir kitabı mı? İlki bize çok daha ucuz görünür, zira zihnimizde mühim olan; liralara miktarıdır, kuruşların değil - aradaki fark sadece 5 kuruş olsa da- yani lira hanesinin bizler için daha bulunabilir olmasıdır.

İmgelerin düşünsel hayatımızın tamamını etkiledikleri konusunda tonla araştırma yapılmıştır. Kelimeleri eşleştirmeyi öğrenmek zorunda olan biri -diyelim ki bu kelimeler “köpek” ve “araba” olsun-, bu kelimeler arasında bağlantı kuran bir imge yaratırsa daha hızlı öğrenir (araç süren bir köpek düşlemek gibi). Üstelik insanların görsel hafızaları epey kuvvetlidir. 10.000 adet resim gören birine bir hafta sonra aynı resimler yeniden gösterildiğinde hemen hepsini tanıyabilir.

Bulunabilirlik hatası gerçek hayatta pek çok irrasyonel yargımızın bir numaralı sorumlusudur. Örneğin, sizce lunaparklar tehlikeli midir? Pek çok insana göre öyledir. Yolcularını yükseklere çıkararak döndüren dönme dolaplar, korkutucu raylar üzerinde bir yavaşlayıp bir hızlanan trenler, sizi bir yandan ileri geri sallarken diğer yandan merkezkaç kuvvetine maruz bırakan ahtapotlar ve türlü çeşit şekillerde sizi evirip çeviren daha nice makine gerçekten de tehlikeli görünür. Halbuki böyle düşünen insanlar (gerçekleri öğrenene kadar benim de dahil olduğum bir grup bu) fazlasıyla yanılırlar.

İngiliz Sağlık ve Emniyet Kurulu'nun raporuna göre, ana caddelerde bir saat bisiklet sürerek lunaparktaki makinelerde bir saat geçirmenin kırk katı ölüm riskini göze alıyoruz. Lunaparkta eğlenmek araba sürmekten bile yedi kat daha emniyetlidir.

Ne var ki lunapark kazaları ziyadesiyle dramatik olduklarından basında geniş yer tutarlar ve bu yüzden de son derece bulunabilir hale gelirler. Benzer şekilde insanlar bir uçak kazasında ya da sokak gösterisinde ölme olasılıklarını da abartırlar. Yapılan bazı çalışmalar göstermiştir ki, insanlar bir kaza sonucunda ölme olasılıklarını felç geçirip ölmekten iki kat daha yüksek buluyorlar.

Oysa gerçekte felç geçirerek ölen insan nüfusu kazalarda ölen insan nüfusunun tam kırk katıdır. Bu yanlış inanışın nedeni araç kazaları ya da şiddet olaylarının dramatik olup medyada ses getirmesi, felç geçirenlerin ise kendi yataklarında sessiz solup gitmesidir.

İnsanlar, şiddetin yaygınlığı hakkında irrasyonel inançlar taşımalarının yanında bu inançları nedeniyle irrasyonel davranışlara da başvururlar. Örneğin 1986 yılında Avrupa'yı ziyaret eden Amerikan turist sayısında dramatik bir düşüş gerçekleşmişti. Nedeniyse o yıllarda görülen birkaç uçak kaçırma vakasıyla birlikte muhtemelen Amerika'nın Libya'yı bombalamasıydı. Göz ardı ettikleri şeyse Amerika sokaklarının medyada diğerleri kadar yer bulmayan rutin tehlikeleriydi. Körfez Savaşı'nda aynı davranışı gösteren kitle, farkında olmasa da evinde kalarak aslında daha büyük bir risk almıştı.

Bulunabilirlik hatasının sadece yargı değil davranış boyutuna da önemli bir doğrudan etkisi vardır. Örneğin Kaliforniya'da bir deprem gerçekleştiğinde deprem sigortası yaptıranların sayısı zirve yapar ve bu sayı sıradaki depremde yeniden zirve yapana kadar yavaş yavaş azalır.

Bir bireye ait çarpıcı derecede iyi bir niteliğin bireyin diğer niteliklerinin olduğundan daha iyi algılanmasına yol açması **hale etkisi** olarak adlandırılır. Hale etkisi bulunabilirlik hatasıyla ilişkili bir etkidir. Örneğin gerçekte fiziksel

karakteristiklerin diğerk kişilik özellikleri ile alakası olmasa da yakışıklı adamların veya güzel kadınların daha akıllı, espritüel ya da cesur olarak değerlendirilmeleri mümkündür. Bu etkinin tersi de mümkündür ve **şeytan etkisi** olarak adlandırılır. Bu etki sonucunda birine ait kötü bir kişilik özelliği yüzünden kişinin diğerk özellikleri hakkındaki fikirlerimiz olumsuz etkilenir. Örneğin bencil biri aynı zamanda gerçekte olduğundan daha az akıllı ya da daha az dürüst olarak algılanabilir. Üstelik hale etkisi ya da şeytan etkisi altında kalan insanlar bu etkiler yüzünden hatalı yargıyla vardıklarından tamamen habersizdirler. Bunun çok uç bir örneğine bir çocuk istismarı davasında jüriilik yaparken rastlamıştım. Benimle aynı davada görev alan bir başka jüri, sanık hakkında daha en başında “*Bu adamın görüntüsünü sevmeydim. Bence suçludur*” demişti.

Sosyal Uyum

İtaat, bir otorite figürünün arzusu yönünde davranmaktır. *Sosyal uyum* ise eşit olan diğerkleriyle aynı biçimde davranmayı ifade eder.

İnsanlar, çoğunluğun davranışlarına uyum gösterir. Bazen yanlış davrandıklarının farkında olarak, bazense ne yanlış davrandıklarının ne de sosyal baskı altında böyle davrandıklarının farkında olarak.

Günlük hayatta da karşımıza sıklıkla çıktığı üzere, bir bireyin muhakemesinin çoğunluğa uyumlu hale gelecek biçimde etkilenmesi irrasyonellik yaratır. Şu basit örneği bir düşünün: İngiltere’de insanlar tanımadıkları kişilerle konuşmak konusunda gönülsüzdürler ve trende seyahat ederken sırf diğerk bir yolcudan pencereyi açmasını ya da kapamasını rica edemediği için sıcaktan pişer ya da soğuktan titrerler. Pek çoğumuz karşılıklı otururken açık pencereden dolayı buz kesmiş ama ikisi de birbirinden çekindiği için pencereyi kapamaya yeltenmeyen insanlara şahit olmuşuzdur.

Bu çekingenliğin nedeni ister bilinçli ister bilinçsiz olsun, bir “uyamama”dır. Kabul, hiçbirimiz kimseyi gücendirmek istemeyiz ama tanımadığımız birinin trendeki havanın sıcaklığını değıştirme çabamız konusundaki görüşü neden bu kadar mühim olsun ki?

Herkesin önünde dile getirilmiş kararların yerine getirilme ihtimalinin, sessiz sedasız alınmış kararlara göre daha yüksek olduğu bilinir.

Zayıflama ya da alkol bırakma gruplarının başarısının arkasında yatan fenomen budur. Zayıflama ya da alkolü bırakmaya niyet edip bunu bir grup önünde açıklamak, kendi başınıza karar almaktan çok daha fazla etkilidir. Zira toplum nezdinde arzu edilir ama zor bir şeyi yapmak iyiyken, onu gerçekleştirememek utanç vericidir.

Korku bulaşıcıdır. Gözyaşı da öyle. Dolayısıyla birileri panik yaparsa siz de yaparsınız. Üstelik panik yapmak ortamdaki herkes için hayatta kalma şansını azalttığı için büyük ölçüde irrasyoneldir.

Panik hissi, bir otorite figürünün varlığı sayesinde azaltılabilir. Örneğin uçak kazalarında kolay kolay panik yaşanmaz çünkü uçuş görevlileri sakinleştirme konusunda özellikle eğitilmişlerdir. Savaş meydanlarında da paniğe az rastlanır, hem de korkunun seviyesinin tavan yapmış olmasına rağmen. İkinci Dünya Savaşı’nda bazı Amerikan birliklerinde yapılan araştırmalar, çarpışma öncesinde askerlerin dörtte birinin istifra ettiğini, beşte birininse bağırsak kontrollerini tamamen yitirdiğini göstermiştir. Ancak gerek aldıkları uzun ve sıkı eğitimler, gerek komutanlarının yarattığı hava, gerekse-ki en önemlisi de bu olabilir- ait oldukları grubun ideallerine uyma ve arkadaşlarını utandırmama arzusu böylesine aşırı düzeydeki korkuyu bastırmada rol oynar.

İç Gruplar ve Dış Gruplar

Psikoloji terimleriyle, bir bireyin üyesi olduğu gruplara *iç grup*, olmadığı tüm gruplara ise *dış grup* denir.

Irvin Janis, George Orwell, bağları kuvvetli olan gruplardaki aşırılığa eğilimini "*grup düşüncesi*" (*groupthink*) terimiyle adlandırmıştır. Janis'e göre böyle gruplar, aşırı iyimserliğe eşlik eden bir yanılmazlık illüzyonu geliştirirler. Kendilerini rahatsız edecek olan bazı gerçekleri görmezden gelirler, kendi ahlaklarının doğruluğundan o kadar emindirler ki, kendi amaçlarına uygun düşen ahlaksızlıkları mubah görürler, rakip ya da düşman gruplar için kalıplaşmış önyargılara sahip olup onları aciz ya da şeytani olarak nitelerler. Farklı düşünenleri sustururlar ve üyeler de kendi kuşkularını, gruba uymak adına bastırırlar. Böylece grupta gerçekte bir görüş birliği varmışçasına bir illüzyon yaratılırken, grubun görüşlerine uymayan bilgiler grup üyelerinden özenle saklanır.

Şu iki husus da anılmaya değer:

İlk olarak, liderler bir danışma kurulu oluştururken kendisinden çok farklı fikirlere sahip olan veyahut kendisinden daha zeki ya da tartışmak konusunda kendisinden daha başarılı olan üyeleri tercih etmezler. Böyle olacağı kesin olarak kanıtlanamaz ama liderler özsaygılarını muhafaza etmek için çevrelerine yandaşlarını toplamak durumundadırlar ve bu da daha evvel bahsettiğimiz aşırılığa eğilimine destek olur.

İkinci olarak, bir kurulun lideri varsa ve üyelerin de bu lider aracılığıyla elde ettikleri menfaatler varsa, üyeler liderlerini memnun etmek isterler. Zararsız gibi görünse de arzu edilip olmayan bu durum yüzünden lideri benimseyen üye sayısı arttıkça, liderin aşırılığa eğilimi üyelerde daha aşırılığa eğilimi olarak yansıma bulacaktır. Bu tipik bir kısır döngüden başkası değildir.

Janis, Başkan Kennedy'nin Domuzlar Körfezi Çıkarması konusunda kurmaylarıyla tartıştığı sırada aslında Arthur Schlesinger'in onunla aynı fikirde olmadığına işaret eder. Robert Kennedy, Schlesinger'i karşısına alarak "*Başkan kararını verdi. Artık daha fazla zorlama. Hepimiz için zaman başkana mümkün olduğunca yardım etme zamanıdır*" demiştir.

İster başbakan olun ister genel müdür, isterseniz de general veya profesör olun, bir örgütün başındaysanız karşılaşacağınız tehlikelerden biri de eleştiri kıtlığıdır.

Margaret Thatcher'ın özeleştiri kapasitesi yok denecek kadar azdı ve kendisiyle görüş ayrılığına düşecek kadar "düşüncesiz" olanları görevden alarak bu kusurunu daha da perçinledi.

Deneyisel bir kanıt olmasa da pohpohlanmaya ya da yaltaklanmaya fazla maruz kalan kişilerin özeleştiri yeteneğini kaybettikleri, buna bağlı olarak kararlar verdikleri ve yanlış kararlarında inat ettikleri bilinir. Ünlü İngiliz tiyatrocusu Beerbohm Tree'ye göre "*Gördüğü muameleden şımarmayan tek adam Aziz Daniel'di*".

Janis başka örneklerle de değinir. İstihbarat raporlarının Vietnam ile girişilecek bir savaşın kazanılamayacağını söylemesine rağmen Başkan Johnson'un kurmaylarının desteğiyle aldığı: savaş kararı da bu örnekler arasındadır.

O halde kurulların, başta aşırıya kaçma ihtimali olmak üzere kendilerine has bazı tehlikeleri olduğunu söyleyebiliriz. Bireylerin mustarip olduğu şeylerden biri, çok çeşitli alternatifleri değerlendirmek yerine akıllarına ilk gelene saplanıp kalmaya meyilli olmalarıdır. Bu yüzden aslında kurulların farklı fikirlere sahne olması, en azından birden çok alternatifi değerlendirmesi ve herhangi bir konuyu desteklemek ya da çürütmek konusunda üyelerinin her birinden daha fazla neden bulması beklenebilir. Bu hususta yapılmış tek sistematik araştırma, özetlenmiş bir hikâyeye

iyi bir isim bulmak için yapılan bir beyin fırtınasını konu almıştır. Hem araştırmaya katılan gruplarca önerilen isimler hem de bireylerin önerdiği isimler jüri tarafından değerlendirilmiştir. Grup önerilerinin bireylerin önerilerinden daha başarılı bulunduğu da olmuş, daha başarısız bulunduğu da. Bu yüzden araştırma sonuçsuz kalmıştır.

En nihayetinde bir kurulu -her ne kadar ortak bir amaca sahip olmaları verimli olsa da- benzer düşünen insanlardan oluşturmak irrasyoneldir. Eleştirinin önünü tıkamak da öyle. İçinizden biri kurulların bireylerden daha az rasyonel oldukları bu kadar belli olmasına rağmen kurulların neden bu kadar popüler olduğunu sorabilir. Söyleyeyim. “*Bir kurul oluşturmanın imkânsız olduğu haller dışında kimse kararları tek başına almak istemez*”. Kurullarla sık karşılaşılmasının sebebi onların “emniyetli” olmasıdır, zira böylece bir kararı almanın sorumluluğu çeşitli kimselerce paylaşılır ve kötü bir kararın yaratacağı suçluluk duygusu bireylerce derinden hissedilmez. Araştırmalar kurul üyelerinin, kurulca alınan kararlarda kendi etkilerini olduğundan daha yüksek gördüğünü gösteriyor. Bir kurul üyesine toplantı sırasında ne kadar süreyle konuştuğu sorulduğunda genelde abarttığı görülmüştür. Bu da başka bir bulunabilirlik hatasıdır aslında: ***İnsanlar konuşma sırası kendilerine gelene dek ne söyleyeceklerini düşündükleri için diğerlerinin konuşmalarını kaçırmazlar.*** Ayrıca insanlar, kendi ifadelerine yaptıkları duygusal yatırım daha yüksek olduğundan -çünkü söyledikleri belki de yıllar boyunca gösterecekleri tutumu etkileyecektir-, kendi söylediklerini başkalarının söylediklerinden daha çok anımsarlar.

Üyelerinin birbirlerine sıkıca bağlı olduğu bir gruba ait olmak rahatlatıcı bir duygudur. Pek çok insan sevilmek ister ve görüşlerine gelen itirazlar karşısında şüpheye düşmek yerine görüşlerinin başkalarınca desteklenmesini tercih eder. Bir insanın grubunun değerini idrak etme ihtiyacı, diğer gruplara karşı sahip olduğu önyargının nedenlerinden biridir. Bireyin kendi grubunun özel olduğunu düşünmesi için diğer grupları hor görmesi şarttır. Dış gruplara duyulan bu önyargıya çeşitli kalıpyargılar eşlik eder: Yahudiler paragözlüdür, siyahiler tembeldir, falanca şöyledir, filanca böyledir...Gerçekte kalıpyargıların temeli yoktur. İngilizler, İskoçların cimri olduğunu düşünürler ama hayır amaçlı yapılan kermeslerde harcadıkları paralara bakıldığında İskoçların ellerinin daha bol olduğu görülür.

Son olarak, önyargılar için açıklama bulmaya çalışan bazı insanlar iyi niyetli olsalar da aslında diğerlerinin önyargılarının pekişmesine neden olabilirler. Richard Nisbett ve Lee Ross'un çalışmaları siyahilerin sözde tembelliğine yoksulluk kültürü, yetimlik sendromu, imkânsızlık ya da zulüm altında dünyaya gelmiş olmak gibi nedenler öne sürenlerin, siyahilerin tembel olduğunu düşünüp bunun için hiçbir neden aramayan insanlar kadar önyargı sahibi oldukları sonucunu ortaya koymuştur.

Tüm bu nedenlerden ötürü, önyargıya dayanan kalıpyargıların yaygın, güçlü ve kolay kolay kırılmayacak yapıda olduklarını söyleyebiliriz. Kalıpyargılar açık bir şekilde irrasyonelliğe neden olurlar. Hem dış gruplara beslenen düşmanlıktan kaynaklanırlar hem de bir kez oluştuklarında düşmanlığı besler hale gelirler. Ancak önyargıya dayalı olmayan kalıpyargılar da eşit derecede irrasyonel düşünmeye sebebiyet verebilirler.

Dürtüler ve Güdüler

Sevdiği kadını meleğe benzeten bir aşıkta, yaşadığı korku yüzünden tek bir noktaya odaklanmış halde donup kalan bir ödleğe kadar, güçlü duyguların etkisi altında kalan herkes irrasyonel düşüncelere kapılır veya irrasyonel biçimde davranır.

Duygulan tanımlamak zordur ve araştırması da yoğun çaba gerektirir. Kabaca söyleyecek olursak, *duygular*, birtakım hislerin eşliğinde belirli bir yönde düşünme ve eyleme geçme eğilimidir. İnsanlar fazlaca uyarıldıklarında, kuvvetli duygulara kapılırlar ve bu duygular nedeniyle kalp atışlarının hızlanması, ağzın kurumması gibi fizyolojik etkiler ortaya çıkar. Bu etkiler bir duygudan diğerine farklılık gösterebilir. Ayrıca nelerin duygu olduğuna yönelik iddialar tatminkâr değildir.

Utanmak bir duygu mudur mesela? Peki ya merak? Açlık ve susuzluğu neden duygu olarak tanımlamayalım ki? Mühim değil... Neticede kıskançlık, depresyon ya da üzüntü gibi duyguların irrasyonel davranışlara, insanların dert sahibi olmalarına ya da takıntılı hale gelmelerine neden olduklarını biliyoruz. Sonuç olarak duygularının etkisi altında olan insanlar rasyonel düşünmek ve karar vermek için gereken konsantrasyonu yitirirler. Ayrıca duygular dünyayı algılayış biçimimizi biraz çarpıtırlar. Çoğunlukla gerçekçi olmayan bir biçimde ortaya çıkan kıskançlık bu konuda meşhur bir örnektir. Geleceğe yönelik beklentilerin oldukça karanlık olduğu ve hiçbir ümide yer bırakmayan depresyon vakaları ya da insanların aşırı iyimserleştikleri mutluluklar da gerçekçi değildir. Duygular kısır döngüleri yaratırlar: Dış etkenlerden kaynaklanan karamsar düşünceler insanı depresif bir hale sokar ve bu depresif hal sonucunda insanlar daha karamsar düşüncelere sahip olurlar.

Edward de Bono gibi yazarlar yüzünden yaratıcılığın sıradışı ama manasız bir şeyler üretmek gibi yanlış anlaşıldığı günümüzde yaratıcılığın teşviki de asgari düzeydedir. Gerçek yaratıcılık bir tuğlanın yüz farklı şekilde nasıl kullanılacağını düşünmek değil, yeni problemlere çözüm bulmak, olayların ardındaki genel prensipleri çıkarsamak ve anlamlı teoriler üretebilme kabiliyetidir. ***Yaratıcılık, bir tuvale rastgele fırça darbeleri vurmaktan değil, bakarı bir şekilde etkileyen bir resim yapmaktır.***

Diğer duygular gibi *korku* da rasyonel düşünmeyi sekteye uğratar. Üstelik bazı yan sonuçları daha vardır. Örneğin ciddi bir hastalığı olduğundan şüphelenen pek çok insan koşup bir an önce doktora görünmek yerine, kötü bir şeyler duymaktan korktukları için doktor ziyaretini mümkün olduğunca erteler. Eğer doktorların insanlara iyilikten ziyade kötülükleri dokunduğuna inanmıyorlarsa, bu davranışın en ahmakça davranışlardan biri olduğunu söylemek yersiz, zira doktoru görmek, aslında var olmayan bir hastalık yaratmaz, bir hastalığın olup olmadığını öğrenmeyi sağlar. Üstelik insanlar belirtileri görmezden gelmek gibi bir nedenle de yapmazlar bunları.

Amerika'da gerçekleştirilmiş bir araştırmaya göre kanser hastalarının üçte biri, belirtileri ilk fark ettikleri günden sonra üç ay boyunca doktora gidememişlerdir. Daha kötüsü ise, doktora gitmeyi erteleyenlerin, kanserin belirtileri hakkında ertelemeyenlere nazaran daha fazla bilgi sahibi olmalarıdır.

İnsanlar, kötüyü duymaktan korktukları için bir şeyleri erteleyip durdukları gibi, istediklerini elde etmek için yeteri kadar beklemeyi de başaramazlar. Uzun vadede elde edilecek büyük kazanımlar yerine kısa vadede elde edecekleri küçük kazanımlara razı olurlar. Sigara kullanma, ağır alkol alma, aşırı yeme, uyuşturucu kullanma ve -AIDS'e rağmen- korunmasız seks bu eğilimin sonuçlarıdır,

Tüm bunlar fizyolojik arzularla ilintilidir. Bu arzulara ne kadar sık boyun eğilirse, bir sonraki sefer gem vurmaktan o kadar zorlaşır.

Ancak irade sahibi olmak ve iradeyi kuvvetlendirmek her anlamda fevriliği azaltan bir pratik olur. Eğer eşi yemeği geç hazırladığı için -ya da eşi yemeğe geç kaldığı için - sinir patlamaları yaşayan biriyseniz, her yeni seferde sinirlenmenizi engellemek daha zor olacaktır. İradenin -ya da irade eksikliğinin- bir alışkanlık haline geldiği neredeyse kesin olarak ispatlanmıştır.

Sadece günü kurtaran hayvanların soyundan geliyoruz. Tek dertleri yeteri kadar yemek ve hayatta kalacak kadar su bulmak,| soylarını sürdürmek için uygun

bir eş bulmak ve avcılardan kaçmaktı. Hayvan atalarımız bu problemleri düşünerek değil “savaş ya da kaç” gibi hızlı ve içgüdüsel eylemlerle aşmaya çalıştılar. Elbette yuva yapmak, tünel kazmak, sonbaharda büyük mesafeler kat ederek göç etmek ve daha ılıman bir yaşam alanı bulmak gibi uğraşlarla gelecekleri için hazırlık yapan hayvanlar var. Fakat yine de tüm bu uğraşlar içgüdüsel, yani doğuştan vardır ve bilinçli bir planlamanın ürünü değildirler. Her ne kadar uzun vadeli planlar yapabilmek gibi eşsiz bir kabiliyete sahip olsak da, insanlar olarak, haz ve keyif için düşünmeden hareket etme huyumuzu atalarımızdan miras almışızdır ve bu da planlama kabiliyetimizin önüne geçer.

Yaşadığımız çağda anlık zevklere yenik düşmememiz gerektiğinin altını çizmeye gerek yok herhalde. Paradoksal olarak, ayrıntısıyla düşünmeden anlık zevklerden kaçınmanın uzun vadede yaratacağı yararların, kaçınmanın yaratacağı strese değmeme olasılığı vardır. Amerikalılar amaçsız bir biçimde her sabah saatlerce koşan ve zararlı yiyeceklerin tamamından kaçınan mazoşist bir toplum haline geldi mesela. Oysa hedonizmin de rasyonel bir hesabı olabilir. Ölümüne sebebiyet verdiği en bariz biçimde ortaya konmuş kötü alışkanlıklardan biri olan **sigara tiryakiliği bile birinin ömründen ortalama iki yıl çalar**, ki bu iki yıl da insanın son iki yılıdır, en mutlu yılları değil.

Kolesterolün yediklerimizle ilgili olduğunu kesin olarak gösteren bir delil henüz yoktur ve dahası, aslında kanserden ölüp ölmeyeceğimizi kesin olarak bilmeden kolesterol seviyelerini düşürmenin ömrü uzattığı da tartışmalıdır.

Mesela sigara tiryakileri sigaranın zararlı olduğuna yönelik kanıtlara pek güvenmezler. Bu konuda yapılan bir deneyde kahve içmenin neden olabileceği hastalıklarla ilgili bir seminer verilmiş, kahve tüketicileri seminerde anlatılanları kahve tüketmeyenlere göre daha abartılı bulmuştur. Aksi de mümkündür: İnsanların, loto kazanma olasılıklarını abarttıkları, gaspa ya da trafik kazasına uğrama risklerini ise azımsadıkları çeşitli araştırmalarla gösterilmiştir. **İnsanların başarıları kendine, başarısızlıkları duruma yüklemeleri anlamına gelen (Yüksek not alınca “çalıştım ve başardım” derken, düşük not alınca “sınav çok zordu” demek gibi...) “KENDİNE HİZMET EDEN YÜKLEM YANLILIĞI”** olgusunu ortaya koyan daha pek çok araştırma gerçekleştirilmiştir. Bu yanlılığın motivasyon ile bir ilgisi olmadığı, çok bir düşünme hatası olduğu söylenir.

Kişi başarılı olmayı planlamıştır; eğer başarıyı elde ederse zihninde bu planın tuttuğu ve kendisinin kabiliyetli olduğu fikri belirecektir. Eğer olamazsa yeniden düşünmek zorundadır: Planı “başarısız olmak” olmadığına göre, problem kendisinde değil durumdadır. Muhtemelen bu yanlılığın ortaya çıkmasında özsaygı ve hatalı düşünme gibi aktörler rol oynar.

Duyguların kendisi rasyonel ya da irrasyonel değildir. Hepimizin duyguları vardır ve bastırılması da zordur. Ne var ki duygularımız bizleri çeşitli şekillerde irrasyonel davranmaya iter. Kıskançlığın gücünü bir düşünün!

Psikologlarca güvenilir kabul edilen bir psikoloji sözlüğünde “aşk” için şöyle yazar: “*Bilinen standart muayene yöntemleriyle teşhis edilemeyen bir tür ruhsal hastalık*”.

Yine de irrasyonel olan âşık olmak değildir, ama âşık olmak irrasyonel eylemlere neden olabilir. Aşkından yanıp tutuşan biri, bırakın uzun vadede ne istediğini, âşık olduğu sahsın gerçekte kötü özelliklerinin erdemlerine ağır basıp basmadığını düşünmek için bile bir an durmaz. Aşk da tıpkı diğer kuvvetli duygu ve güdüler gibi insanların kendi zihinlerindeki baskın olan fikir dışında başka hiçbir şey düşünmemelerine neden olur. Bir aşığın davranışlarını romantik ve hatta takdire şayan bulanlar olur ama rasyonel olduğunu söyleyen pek bulamazsınız.

Duygular üzerine çalışan bir psikolog yakın zamanda “*duygusallık hakkında birbirinden farklı onlarca teori, yüzlerce kitap, insandaki etkisini konu alan on binlerce makale var*” dedi. Psikologların duygular hakkında sokaktaki insandan çok daha fazla şey bilmemesi epey moral bozucu.

Araştırmalar insanların kendilerini nasıl görüyorsa tıpkı öyle görenlerle arkadaşlık edebildiğini ortaya koydu. Eğer iyi bir insan olduğunuzu düşünüyorsanız sizin iyi bir insan olduğunuzu düşünenlerle arkadaşlık etmeniz sürpriz değildir.

Görünen odur ki, insanlar doğru olduğu söylenen bir bilgi için kendilerince bir açıklama uydurdukları zaman daha sonra o bilginin yanlış olduğu söylene bile kendi yarattıkları açıklamaya sadık kalıyorlar ve insanlar açıklama uydurma konusunda başarılıdırlar, hatta o kadar başarılıdırlar ki rasyonel olamazlar.

Delilleri çarpıtmak adına Francis Bacon’ın bu olgu için vurguladığı söylemine bir göz atalım: “*Bir insan bir konuda bir fikre kapıldıysa diğer her şeyi bu fikre uyacak ve bu fikri destekleyecek yöne çeker. Aksi yönde çok sayıda ve olukça sağlam örnekler olsa dahi bunları görmezden gelir, küçümser, bunları görmekten kaçınır veya külliyen reddeder. Bu büyük ve ölümcül önyargı nedeniyle bilgili olduğuna dair inancına halel gelmemiş, otoritesi çiğnenmemiş olur.*”

Tıpta Hatalı İlişkilendirme

David Eddy’in meme kanseri teşhisinde doktor hastalarıyla ilgili araştırması, birlikte meydana gelen olayların olasılıklarının yanlış değerlendirilmesinin hayli zararlı sonuçlar doğurduğunu ortaya koyar.

Sezgisel karar vermenin yanlış olduğu gerçeğine rağmen pek çok doktorun istatistiğe alerjisi vardır. Her bir münferit vakanın tedavi edilebileceğine inanırlar ama bu tedavinin daha evvel benzer vakalarda ne bulunduğu ve ne yapıldığına bağlı olduğunu unuturlar. Eddy, bir başka tıp ders kitabından şöyle bir alıntı yapmış:

“*Bir insan henüz teşhis edilmemiş hastalığı için bir doktora başvurduğunda, hastalık teşhis edilene kadar ne kendisi ne de doktor bu hastalığın nadir olup olmadığını bilir. İstatistikî yöntemler sadece binlerle ifade edilen bir nüfusa uygulanabilir. Hasta ister nadir bir hastalığa sahip olsun, ister olmasın, olası iki hastalığın birbirine göreli olasılıkları teşhiste bir anlam taşımaz*”. Yani burada yazar, eğer belli bir hastalık nadirse kendisine başvuran kişinin o hastalığı taşıma olasılığının düşük olmasının önemini farkında olmadığını resmen itiraf etmiştir.

Şu ana dek bu hatalara şu bilgiyi de eklemem gerekir: 50 yaş altında düzenli taramadan geçen kadınların kanserden mustarip olmaları taramadan geçmeyen kadınlara nazaran daha mümkündür. Bu çarpıcı keşif ilk olarak 50.000 Kanadalı kadının incelenmesiyle bulundu. Nedenleri karmaşık olabilir, ama basitçe söyleyecek olursak mamografi taramasında maruz kalınan X ışınları başka türlü teşhis edilemeyen, yavaş büyüyen küçük tümörleri tetikler. Ayrıca tümörlerin cerrahi olarak alınmasından sonra verilen radyasyon, bağışıklık sisteminin ikincil tümörlerle mücadelesini baltalar. Bu yüzden İngiltere’de elli yaş altındaki kadınlara (ABD’de kırk yaşın altındakilere) artık düzenli tarama tavsiye edilmiyor. Bu değişiklik daha evvelki tavsiyelerin irrasyonel olduğu anlamına gelmiyor zira irrasyonelliğin ne bildiğimizle ilgili olduğunu daha önce de söylemiştik. O zamanki tavsiyeler o günkü bilgimiz ışığında rasyoneldi ancak bilgimiz eksikti. Unutmamamız gereken diğer bir gerçek de rasyonel kararların her zaman en iyi sonucu vermediğidir.

Maalesef doktorların ilişkilendirme hataları koşullu olasılıklarla sınırlı değildir. Nesnel kanıtlar büyük gastrik ülserlerin kanser geliştirmeye küçüklerinden

daha yatkın olduğunu göstermesine rağmen dokuz radyoloğa sorulduğunda yedisinin küçük ülserlerin kansere dönüşmeye daha yatkın olduğunu düşündükleri bulunmuştur.

Ayrıca doktorlar teşhisleri konusunda da kendilerine gereğinden fazla güvenirler. Başka bir araştırmada ele alınan, doktorların zatürre teşhisi koydukları vakaların %88'inde kendilerine güvendikleri ancak bu vakaların sadece %20'sinin gerçekten de zatürre olduğu keşfedilmiştir. Yanlış teşhis hastaya zarar verir; ne var ki bu durum kaçınılmaz ve olağandır, ama gereksiz özgüven kaçınılmaz değildir. Üstelik gereksiz özgüven en az, hastalığın kendisi kadar zararlıdır çünkü doktoru başka kanıtlar aramaktan yeni kanıtlar ışığında teşhisini revize etmekten alıkoyar. Doktorların operasyon ya da ilaç tedavilerinin risklerini korkunç boyutlarda yanlış değerlemeleri de mümkündür. John Paulos'un aktardığına göre Washington Üniversite'sinden iki doktor yaptıkları araştırmada meslektaşlarının söz konusu riskleri on ila yüz kat yanlış hesapladıklarını bulmuştur. Tıbbi tedavi prosedürlerinin risklerinin itinayla hesaplanması gerektiğinden bu düzeydeki bir yanlışlığın hiçbir mazereti olamaz.

Son olarak; tıbbi bir tedavi sürecine girmiş olan hastaya beklentinin ne olduğunu söylemenin faydalı olduğuna dair bir ton kanıt vardır.

Neden-Sonuç Yanılgısı

Olaylar arasında doğru bağlantıları kurmaya engel olan faktörler, nedenleri belirlerken de hataya yol açar. Bir "neden" keşfetmek için öncelikle iki olay arasında ilişkiyi keşfetmek gerekir. Böylece iki olay arasındaki neden-sonuç-ilişkisi de kurulmuş olur. İnsanlar bu neden-sonuç ilişkilerini tanımlarken sıklıkla yanlış düşer (Rorschach testindeki geçersiz işaretlerle homoseksüellik arasında kurulan ilişkiler gibi).

Ayrıca nedenlere dair muhakememiz safsatalara kurban gidebilir. 18. yüzyıl sonuna dek doktorların "İşaretler Doktrini" adlı bir kuralın geçerli olduğuna inanması gibi.

Bu inanca sahip olan doktorlar, bir hastalığı tedavi etmek için hastalığın gösterdiği belirtilere fiziksel olarak benzer maddelerin kullanılabileceğini düşünüyorlardı. O tarihteki bir doktora göre "*Tilki akciğerleri, tilkiye sağladığı kuvvetli solunum yeteneği nedeniyle astım ilacı olarak kullanılabilir... Zerdeçalın parlak sarı rengi sarılığı iyileştireceğinin bir göstergesidir. İnciotu tohumlarının cilalı yüzeyi ve sert yapısı böbrek veya safra kesesi kumu ya da diğer taş problemlerinin tedavisinde kullanılabilirliğinin açık bir kanıtıdır*".

Benzerliğe dayalı düşünmenin bir safsata olduğunu ilk kez dile getiren, "*Bir olgunun benzer bir olgu ile çözülebileceğine yönelik önyargı ...*" nitelemesiyle John Stuart Mill olmuştur. Bu hata günümüz ilkel toplumlarında hâlâ yaygındır. Antropolog Evans Pritchard'ın araştırmalarına göre, Kuzey Afrika'nın orta bölgelerinde yaşayan Azandeler dış görünüşlerindeki benzerlikten ötürü kuş pisliğinin mantarı tedavi ettiğine, sara krizi geçiren birinin istemsiz hareketlerini maymuna benzettikleri için de yanmış maymun kafatasının epilepsiyi iyileştirdiğine inanıyorlar.

Psikanalizin tamamının bu ilkel inanışla paralellik gösterdiğine dikkat çeken iki bilim insanı Nisbett ve Ross'a göre' psikanaliz denen şey de bu ilkel düşünce yöntemini benimser. Örneğin psikanalistlere göre kişinin oral dönemde (meme emme dönemi) takılıp kalması yetişkinlikte aşırı sigara tüketimini, çok fazla öpüşmek ya da konuşmak gibi, ağızla fazla meşgul olmak şeklinde kendini gösterir; ya da benzer şekilde cimrilik (ya da varyemezlik) çocuğun anal dönemde kakasını tutması ve yapmak istememesiyle ilişkilidir. Bu hatayla ilgili güncel örnekler de mevcuttur: Örneğin homeopati adlı alternatif tıp uygulamasının destekçileri, bir hastalığı tedavi etmek için hastalığa neden olabilecek bir maddenin çok küçük

miktarda hastaya verilmesi gerektiğini öne sürerler. Neyse ki modern bilim dikkatli kayıt tutma özelliği sayesinde en azından bilim insanlarını yanlış neden-sonuç ilişkilerinden kurtararak müthiş bir başarıya imza atmıştır; ama elbette gündelik yaşamda pek çok insan yanlışla düşmeye devam etmektedir.

Lakin bilim insanları da nedenler konusunda yanılabilirler. Tıp alanında yapılmış taze bir araştırma bu sahadaki neden-sonuç yanlışlarını açıkça resmetmiştir. Yüksek kolesterol seviyelerinin damar sertliği yoluyla insanlarda kalp hastalıklarına neden olduğu bilinir. Şu hâlde insanların kolesterol seviyeleri yükseldikçe kalp krizi risklerinin de arttığını düşünmekten daha doğal ne olabilir? Eski araştırmalar, doymuş yağ tüketiminin kalp hastalıklarıyla ilişkili olduğunu, farklı ülkelerden elde ettikleri verilerle ortaya koymuşlardı ama yakınlarda yapılan daha detaylı bir araştırma bu ilişkinin sanılandan zayıf olduğunu gösterdi. Üstelik doymuş yağ tüketimini tek başına bir faktör olarak ele alarak analiz etmek zordur çünkü daha pek çok faktör vardır. Mesela spor yapmak kalbe iyi gelirken stresli bir yaşam kalp için zararlıdır. Tüm bu faktörlerin etkinliğiyle ülkeden ülkeye değişiklik gösterir.

Yine de ABD gibi sağlıklı yaşam bilinci yüksek ülkelerde hayvansal yağların ve mandıra ürünlerinin tüketimi gün geçtikçe düşmektedir. Bireylerin tek tek takibi yoluyla yapılan araştırmalar kolesterol tüketiminin kandaki kolesterol seviyesini arttırıp arttırmadığını anlamaya çalışmaktadır.

Bu araştırmalardan birinde gönüllü katılımcılara bir dönem boyunca günde iki litreye yakın süt içirilmiş ve kolesterol seviyelerinin artmadığı tespit edilmiştir. Tüketilen kolesterolün kalbe zarar verdiği hipotezine vurulan iki büyük darbe, İngiliz Tıbbi Araştırma Konseyi tarafından fonlanan iki bağımsız araştırmadan gelmiştir. Birinde hiç süt içmeyen insanların günde yarım litre süt içenlere göre on kat daha fazla kalp krizi geçirdiği tespit edilmiştir.

Diğer araştırmaysa margarin yiyenlerin kalp krizi geçirme sıklığının tereyağı yiyenlerin iki misli olduğunu ortaya koymuştur. Aslında kandaki kolesterol miktarının ne yediğimizle ilgili olmadığını düşünmek isteyenler için yeterince iyi başka nedenler de vardır. Her şeyden önce karaciğerimiz beslenme yoluyla tüketilen kolesterolün üç ile dört katını zaten kendisi üretmektedir. Ayrıca vücudumuz kandaki kolesterol seviyesini kendisi ayarlamakta, kolesterol miktarı vücut tarafından ne yediğimizden bağımsız olarak belli bir seviyede tutulmaktadır Ne yazık ki bazı talihsiz insanlar için bu ayar fazla yüksektir ve genç yaşta kalp krizine yenik düşmektedirler.

Yüksek kolesterolün gerçek nedenleri hâlâ gizemlidir. Bilinen, ilaçlar aracılığıyla kolesterolü düşürmenin kalp krizi riskini de düşürdüğüdür ama bu kesin olarak ömrün uzadığı anlamına gelmez. Zira kalp krizinden ölmeyen biri bu defa da kanserden ölebilir.

Neticede beslenme yoluyla alınan kolesterolün kandaki kolesterol seviyesini etkilediğine dair hiçbir somut kanıt yoktur. Bu konudaki yersiz inanış, yetersiz kanıtla gerçekleştirilmiş eski araştırmalardan türeyen hatırı sayılır kaygılara dayanır. Aslında bu konu benim anlattığımdan daha karmaşık olsa da, neden-sonuç yanlışlığı için iyi bir örnektir.

Tıp alanında niçin bu kadar çok yanlış teori geliştirildiğini merak edebilirsiniz. Nedeni ilginçtir. Bu nedeni, belli bir kişilik tipinin kalp krizi geçirmeye daha yatkın olduğunu öne süren bir teorinin tarihsel gelişimi ile açıklayabilirim. *(Kitapta geniş açılım var.)*

Bazen biri gerçekten diğeri için nedeni olabilecek iki olay arasındaki ilişki kurarken neden ve sonucu birbirleriyle karıştırmak söz konusu olabilir. Bir örnekle

açıklamaya çalışacağım.

Bir psikanalist olan Christopher Bollas'ın kitabında. Bollas "*Gördüğüm ve tedavi sürecini yönettiğim bütün uyuşturucu bağımlıları, anne ve babasından fiziksel olarak ayırdılar*" diyor ve uyuşturucu bağımlılarını "*çocukken derin bir yalnızlık ve yalıtılmışlık yaşamış kişiler*" olarak tanımlıyor.

Bir psikanalist olmasanız da uyuşturucu bağımlısı bir evladın, anne-babas1 için büyük bir hayal kırıklığı yarattığını, onlara kendisini anlamadıklarını hissettirdiğini ve giderek kendisinden uzaklaştırdığını bilirsiniz. Yani Bollas'ın iddia ettiği gibi uyuşturucu bağımlılığının nedeni anne-babadan uzaklaşmak değil, bilakis, anne ve babanın çocuktan uzaklaşmalarının nedeni çocuğun uyuşturucu bağımlısı olması olabilir.

Diğer bir örnek klinik psikoloji sahasından. Yapılan bir araştırmaya göre terapistini seven hastalar sevmeyenlere göre daha hızlı iyileşiyorlar. Yani hastanın terapistinden hoşlanması terapinin önemli bir parçası. Fakat bunun aksi de mümkün olabilir.

Belki de terapistiyle aşama kaydedip iyileşen hastalar, aşama kaydetmeyen ya da çok yavaş iyileşen hastalara nazaran kendilerine yardımcı olan sevgili terapistlerinden daha çok hoşlanıyorlardır.

Yüzyılımızın en büyük istatistikçilerinden biri olan R. A. Fisher'in sigara ve kanserin her ikisinin de irsi olabileceği, belki de belli bir genin hem sigara içmeye hem de kanser olmaya neden olduğu yönündeki fikri çarpıcıdır. Eğer sigaranın akciğerlerdeki silyalara zarar verdiği, sigaradaki katranın kanserojen olduğu ya da sigarayla bırakanların-başta doktorlar olmak üzere- daha az kansere yakalandığı gibi diğer kanıtlar olmasaydı Fisher'in haklı olabileceğine hâlâ ihtimal verebilirdik.

Sigaraya bırakma ve kansere daha az yakalanma ilişkisi Fisher'in tezine uymuyor gibi görünse de Fisher isterse bu kanıtta da bir yanıt bulabilir ve bu defa sigara içmeye neden olan genin yeterince güçlü etkide bulunmadığı hallerde kanser yapmak için de yeteri kadar etkili olmadığını söyleyebilirdi. Sigara bırakanlar arasında doktorlar başı çektiğinden bu sefer de bu genin doktor olmaya neden olduğunu söyledik ki bu artık biraz zorlama olurdu.

Velhasıl, Fisher ve daha sonra da Hans Eysenck gibi bilim insanları, sigara ve akciğer kanseri ilişkisi çok bariz olmasına rağmen bu gibi hipotezler öne sürmeye devam ettiler. Bu konuda bu kadar ısrarcı olmalarını irrasyonel bulmuş olabilirsiniz ama değildi, çünkü kendileri Tütün Mamulleri Üreticiler Birliği tarafından destekleniyorlardı.

Tıbbi tedavilerin kadın modasından neredeyse hiç farkı yoktur. 1950'lerin ortalarına kadar istisnasız her çocuğun bademcikleri alınıyordu. New York'ta gerçekleştirilen bir araştırmada 11 yaşındaki 1.000 çocuğun %61'inin bademciklerinin alındığı, aldırılmayanların %45'ine doktorlar tarafından bademcik ameliyatı tavsiyesinde bulunulduğu, hâlâ hiç bademcik ameliyatı önerilmeyen çocukların %46'sına da başka bir doktor ziyaretlerinde önerildiği tespit edilmiştir. Araştırmaya bakılırsa doktorlar çocukların daha sağlıklı olacağı düşüncesiyle onlara bademcik ameliyatı önerirken bunu niçin yaptıkları konusunda fikirleri yokmuş gibi görünüyor.

Freud'a göre bir insanın hoşuna gitmeyen bir kişilik özelliği varsa -örneğin cimrilik-, diğerlerinin de öyle olduğunu görmeye yatkındır. Çünkü böylece kendisini yaygın görünen bir gruba dahil etmiş olacak, bu yolla rahat hissedecektir. Bu düşünce, doğru görünmekle birlikte bildiğim kadarıyla somut bir şekilde kanıtlanmış değildir.

Gerçi ister bastırılmış libidonun gizli kapaklı işlerinden kaynaklansın, isterse de bulunabilirlik hatasından ileri gelsin sonuç değişmez: Böyle düşünmek irrasyoneldir

Bu kitap boyunca insanların kendi davranış ve inanışları hakkında düşüklere yanlışlarla ilgili pek çok örnek verdim. İnsanlar uyum sağlar, yüklü miktarda yatırım yaptıkları şeylerin değerini abartırlar, hale etkisine maruz kalırlar ve sırf inançlarına hanel gelmesin diye kanıtları çarpıtırlar ... Bunların her biri davranışlarının ve tutumlarının gerçek nedenini anlama çabası içermez.

İnsanlar kendi ruh halleri ve duygularının nedenleri hakkında da yanlış düşerler.

Aşırı Özgüven

Aşırı özgüvenin en önemli göstergelerinden biri, “böyle olacağı zaten belliydi” türü bir yaklaşımdır. Aşırı özgüvene sahip olan biri bunu iki şekilde yapar: Ya olmuş bir olayın zaten kaçınılmaz olduğunu ve göz göre göre gerçekleştiği için aslında daha en başından öngörülebileceğine inanır, ya da bir başkasının verdiği kararı değerlendirirken onun yerinde olsaydı kendisinin daha iyisini yapabileceğini düşünür.

Dünya oldukça karmaşık bir yerdir ve gerek iş dünyasında gerek borsada gerek siyasi meselelerde şans faktörünün rolü çok büyüktür. İnsanlar geçmişteki olayları değerlendirirken olayların gerçekleşmesinde yer alan şansa dayalı faktörleri hesaba katmakta başarısızdırlar. Tarihçi R. H. Tawney'in dediği gibi: “*Tarihçiler, olan bitene bir kaçınılmazlık atfederler, bunu yaparken galiplerin zaferini daha da kutsar ve bu güçlerin sindirdiği mağlupları da ikinci plana atarlar.*” Nitekim insanların zaten olmuş olana -olay çok basit olsa ve nedenleri çeşitlilik gösterebilse bile-nedensel açıklamalar icat edebildiklerini biliyoruz.

“*Geri görüş önyargısı*” etkisi geçmiş çarpıtıp ondan bir de olan biteni çıkardığımız hissine yol açan bariz bir irrasyonellik olduğu kadar, tehlikeli bir düşünme biçimidir de. Fischhoff'a göre “*Geçmiş anlamaya yönelik girişimlerimizde üstü kapalı olarak dünyayı anlamak için kullandığımız varsayım ve kuralları test ederiz ve bu da sistematik olarak beklenmedik etkileri hafife almamıza neden olur. Varsayımlarımızı bu zayıf testlerle her doğruladığımızda elimizde bu kuralları değiştirmemizi gerektiren pek az neden kalır. Bunun neticesinde de geçmişte ne olduğuna yönelik kusursuz bir anlayışa sahip olduğumuzu düşünerek ondan hiçbir şey öğrenmeyiz*”.

Fischhoff haklıdır ve bu etki sadece geçmişten bir şeyler öğrenmemizi engellemekle kalmaz, aynı zamanda bize gelecek hakkında yanlış bir bakış açısı verir; hem de kendimize fazla güvendiğimiz bir bakış açısı. Bernard Shaw'un dediği gibi, “*Tarihten öğrendiğimiz tek şey insanın tarihten bir şey öğrenmediğidir.*”

İnsanların sadece yargılarını değil olayları kontrol etme yeteneklerine de gereğinden fazla özgüven duydukları çeşitli araştırmalarla defalarca gösterilmiştir. “Kontrol Yanılsaması” olarak adlandırılan bu etkiye özellikle kumarla ilişkili durumlarda rastlanır. Las Vegas'taki pek çok krupiye dönen rulete topu bırakırken gerçekten de gelecek sayıya etkide bulunabileceğine inanır ve oyuncular da bu yanlış inanca genelde ortak olurlar. Haliyle krupiyeler bir dizi şanssız oyun neticesinde işten kovulurlar. Zar oyunlarını seven pek çok kumarbaz hiç alakası olmamasına rağmen zar yumuşak atıldığında küçük, sert atıldığında büyük geleceğine inanır. Daha da tuhafı, kumarbazların zar atılmadan önce girdikleri bahislere atıldıktan sonra girdikleri bahislere nazaran daha çok para yatırmalarıdır. Bu da muhtemelen zarı etkileyeceklerine inanmalarından kaynaklanır (hem de zarı bizzat kendilerinin atmıyor olmalarına rağmen).

Aşırı özgüvenin temel nedeni ile karşıt delillere rağmen yanlış inanışta ısrar etmenin temel nedeni aynıdır.

Birincisi, insanların, kendi yargılarına duydukları inancı zayıflatacak delilleri aramamalarıdır.

İkincisi, her zaman değil ama pek çok durumda, karar farklı verilseydi sonucun nasıl değişeceğini bilmenin imkânsız oluşudur. Birini işe aldığınızda onun yerine başka bir aday alsaydınız ne olacağını bilmeniz mümkün değildir. eğer işe aldığınız kişi .makul derecede iyiye iyi bir seçim yaptığımızı düşünmeye meyillisinizdir ki bu da bu tür kararları doğru verdiğinizize yönelik özgüveninizi arttırır.

Üçüncüsü, İnsanlar kendi hafızalarını çarpıtırlar ve yeni delilleri de kendi inanış ve kararlarına uyacak şekilde eğip bükerler. Haliyle bu da kaçınılmaz bir özgüven artısına neden olur.

Dördüncüsü, insanlar verdikleri kararların niçin en doğru karar olduğuna dair nedensel hikayeler yaratmada başarılıdırlar. Nisbett ve Ross'un işaret ettiği gibi, insanlar hikâye uydurur, delilleri bu hikâyeye uyacak şekilde çarpıtır ve daha sonra çarpık delillerle hikayelerini doğrularlar. Bu kısır bir döngüdür.

Riskler

İnsanlar stres altındayken akıllarına ilk gelen fikre saplanıp kalırlar. Çalışanlar bir şeyleri sezgisel olarak çözemeyeceğine göre bir krizle yüzletildiğinde göstergeleri doğru okumak ve doğru müdahaleyi gerçekleştirmek hayati öneme sahiptir.

Neredeyse daha düne kadar uçaklardaki irtifa göstergeleri 10 misli hataya yer verebilecek şekilde kötü tasarlanıyor, sözgelimi 1.000 ft. İrtifada uçan pilotlar sağdaki bir sıfırı eksik gördükleri için yerden yüksekliklerinin 100 ft. olduğunu sanıyorlardı. 1988'de hizmete girdiğinden beri üç kez kaza yapan Airbus A-320'lerin temel problemi, pilotlara bilgi akışını sağlayan ekranların (VDU) kötü tasarlanmış bir arayüze sahip olmasıydı, Air France'ta uçan bir kaptan pilot o tarihlerde bu arayüz hakkında şu yorumu yapmıştı: *"Daima bu uçağın insan ve makine arasında bir arayüz problemi yarattığını düşündüm. Zira bu uçak pilotların filtreden geçirmek zorunda kaldığı bir ton bilgi veriyor ...Oysa klasik bir uçakta sadece birincil derecede önemli ve temel bilgileri alırız."* Bugün A-320'lerin kokpitteki arayüzleri değiştirilmiştir.

Rutin işleri olan operatörler yüksek öneme haiz bazı bilgileri gözden kaçırabilirler. Demiryolları tarihinde sinyalizasyonu gözden kaçırarak yavaşlamayan, durmayan ya da hız limitlerinin üzerinde seyreden makinistlerin neden olduğu yüzlerce kaza vardır. İngiliz demiryolları bunun önünü almak için tehlike varlığını gösteren bir uyan levhasının geçilmesi halinde klakson sesi çıkaran bir sistem ve makinistin de bu sese üç saniye içerisinde bir düğmeye basarak yanıt vermek zorunda olduğu bir emniyet prosedürü geliştirmiştir. Üstelik frenler, makinist bu düğmeye basmazsa üç saniye içinde otomatik olarak devreye girecek şekilde ayarlanmıştır.

Ne var ki 1989 yılında Güney Londra'da meydana gelen, iki trenin çarpıştığı ve beş kişinin öldüğü kazada makinistin her iki uyarı levhasında da düğmeye bastığı fakat fren yapmadığı ortaya çıkmıştır. Emniyet prosedürünü geliştirenler uyarıya ve sese karşılık düğmeye basma hareketinin bir süre sonra otomatik hale geleceğini ve makinistin düğmeye basmasının uyarıyı algılamış olduğu anlamına gelmeyeceğini hesaba katamamışlardı.

Benzer şekilde Three Mile Adası felaketinde operatörler soğutma pompası bozulduğu için ısınan çekirdeğin alarm veren sıcaklık göstergelerine inanmayı ısrarla reddetmişlerdi.

Mühendisler insani limitleri hesaba katmadıkları gibi bazen de halkın göstereceği tepkileri görmezden gelirler. Örneğin ABD'de sel felaketine karşı inşa edilen bir baraj, bölgedeki yaşayanların kendilerini tehdit altında hissetmelerine neden olmuştu. Neticede bölgede sel felaketlerinin sayısı ve şiddeti azalmış olsa da beklenmedik bu yan etki yüzünden daha da zarar görmüştü. Benzer şekilde İngiltere'de emniyet kemeri mecburi hale getirildikten sonra sürücü ölümleri azalmıştı ama bisikletli ve yaya ölümleri artmıştı, çünkü emniyet kemeri insanların araçlarını daha ihtiyatsız kullanmalarına neden olmuştu, ABD'de gerçekleştirilen bir araştırma, go-kart sürücülerinin emniyet kemeri taktıkları zaman çok daha hızlı gittiklerini gösterdi.

İngiltere'deki hızlı tren, emniyetli olduğunu ispat etse de fiyasko olmaktan öteye gidemedi çünkü tasarıma odaklanan mühendisler bu trenin insan taşıyacağını tamamıyla unutmışlardı. Mevcut raylara uygun biçimde tasarlanmış olan trenin vagonları o kadar sallanıyordu ki milyonlarca poundluk yatırımın meyvesi olan trenin ilk deneme sürüşünde yolcuların içi dışına çıkmış ve trende ikram edilmiş yiyecekleri yerlerden süpürmek zorunda kalmışlardı.

Risk değerlemesiyle ilgili -özellikle halkta görülen- iki irrasyonellik türü daha vardır. Yeni ya da eski olsun, teknolojik bir ürünün taşındığı risk kolay hesaplanamaz. At arabalarının kaza istatistikleri maalesef mevcut değildir ama muhtemelen atların çektiği arabaların kilometre başına ölüm oranı İngiltere'de yılda da beş bin kişinin ölümüne neden olan motorlu araçlarınkine nazaran daha yüksektir. İnsanların yeni olandan korktuğu da malumdur. İnsanlar, elektrikli lambalar piyasaya ilk çıktığında, onu evlerine sokmayacakları kadar tehlikeli sanmaktaydı. Oysa mum ve gaz lambalarının elektrikli lambalardan daha tehlikeli olduğunu bilmiyorlardı. Benzer şekilde trenler ilk hizmete girdiğinde 65 km/s hızdan daha yüksek bir hızla hareket etmesinin ölüme sebebiyet vereceğinden korkuluyordu. Bu korkuların ne kadar rasyonel olduğu yeni bir teknolojinin etkilerinin piyasaya sunulmadan önce araştırılıp araştırılmadığına bağlıdır.

İnsanların nükleer reaktörlere karşı duydukları korku, X ışınlarına olan yaklaşımlarıyla tezattır. İngiltere'deki her bir radyoloğun hastalarına verdiği yıllık radyasyon dozu Sellafield santralının yıllık atık radyasyonu kadardır. *The Independent* gazetesinin ortaya koyduğu bilgilere bakılırsa 1.600 nükleer reaktör tüm İngiltere'de hastane kılığında dolaşüyor gibidir. X ışınları her yıl 250 kişinin ölümüne neden olsa da (tabii ki X ışını sayesinde kurtulan pek çok insan da var), X ışığının gereğinden fazla kullanıldığına yönelik bir protesto yoktur. Sebebiyse basit: İnsanlar röntgen cihazıyla daha çok haşır neşir olurlar ve röntgen cihazı iyileşmeyi, tedavi olmayı çağırır. Nükleer santrallerse hem yenidir hem de akıllara atom bombasını getirir.

Kısaca, insanların risk algıları gerçek olasılıklara veya mevcut bilgilerimiz bildiğimiz ve yaklaşık olarak doğru olduğunu varsaydığımız ihtimallere dayanmak yerine, bulunabilirlik hatası ve hale etkisi gibi irrasyonel faktörlere dayanır.

Fayda kuramının temel bazı kısıtlıkları vardır. Bir insan ne istediği konusunda yanılmasa da onu elde ettiğinde mutlu olacağına dair yanlış bir inanç taşıyabilir. Bernard Shaw'un dediği gibi: "*Şu hayatta iki trajedi vardır. Birincisi, kalbinizin istediğini elde edememektir. Diğeriyse elde etmek*". İnsanlar ani gelen şöhret ya da parayla ne yapacaklarını bilemedikleri için piyangolardan ya da bahislerden milyonlar kazanmak pek çoğunun hayatını mahvetmiştir.

Terfi etmenin mutluluktan çok stres ve mutsuzluğa neden olduğunu gösteren araştırmalar vardır. Evliliğin de daima eşlerin geleceğe güvenle baktıkları mutlu bir yuva ve aile saadeti sağlamadığı açıktır. Ne fayda kuramı ne de başka bir yöntem

insanların yeni bir durumda nasıl davranacaklarını ve neler hissedeceklerini gerçekçi bir şekilde dikkate alabilir.

Bir diğer problem de insanların ne istediklerini bilememesinden kaynaklanır ki bu yüzden rasyonel bir karar da alamazlar-ancak ne istemediklerini kesin olarak biliyorlarsa en azından bundan kaçınabilirler.

Bir başka önemli husus da faydayı azami düzeye çıkarmanın yegâne rasyonel yol olmadığıdır. İnsanlar kimi zaman azami yararı elde etmek yerine sadece kendini emniyetli bir konumda tutmak ve kötü bir şeyin olmasından kaçınmak isteyebilir. İnsanların küçük ama garanti bir kazancı -ve beklenen değeri- büyük ama belirsiz bir kazançta tercih ettiklerini görmüştük. Bu stratejiye şirketler de başvurabilir ve büyük karlar elde edebilecekleri bir işe girişeceklerine, sadece iflas etmeyecekleri bir yolu tercih edebilirler. Ya da büyük ama belirsiz bir ilerlemeye prim vererek hiç gelişememe riskini göze almak yerine küçük bir iyileştirmeyi tercih edebilirler.

Fayda kuramı rasyonel bir bireyin nasıl davranması gerektiği hakkındaki bir model olarak ihtiyatla kullanılmalıdır ama yine de pek çok durumda en uygun sonucu sağlayacak olan yararlı bir araç olarak görülmelidir. Sarf edilen zaman ve çabanın elde edilecek kazançta değer görüldüğü, amaçları açıkça belli olan büyük ölçekli projeler için en rasyonel yaklaşım olduğu kesindir. Zaten hükümet, iş dünyası ve orduda bu kurama başvurmak gün geçtikçe yaygınlaşmaktadır.

Birkaç örnek vereyim: Mexico City'deki havaalanının nereye inşa edileceğinin araştırılması, radyoaktif atık alanlarının yerlerinin seçilmesi ve Los Angeles'taki okullarda ırk ayrımcılığının azaltılması çalışmalarında fayda kuramına başvurulmuştur.

Aslında fayda kuramı genel bir kuramdır ama karar vermede kullanılan daha özellikli iki türü bulunmaktadır.

İlki, ekonomistlerce icat edilen -ve zaman zaman da irrasyonel biçimde kullanılan- bir yöntem olan fayda-maliyet analizidir.

İkincisiye tıpta henüz tanınmaya başlanan ve rasyonel potansiyeline rağmen insanlar tarafından irrasyonel bir biçimde reddedilen başka bir tekniktir.

Fayda maliyet analizi şirketler tarafından genellikle bir proje hakkında karar vermeye çalışırken beklenen yararları ve maliyetleri parasal ölçekte değerlendirmek suretiyle kullanılır.

Aslında kavramın adı üstündedir: Potansiyel maliyetler ve kazançlar tahminlenir ve karar doğrudan doğruya bu zeminde alınır. Hiçbir işe yaramasa da en azından yönetimin, projenin tüm maliyetlerini dikkate almasını sağlar.

Örneğin normalde yeni bir projeye girişmenin projeye kaydırılan personel dolayısıyla diğer iş alanlarında neden olacağı kayıplar ya da yeni personel alınması halinde gerekecek ekstra park alanı ya da tuvalet gibi pek çok faktör bu sayede gözden kaçmaz. Parasal anlamda kazançta ya da kayba karşılık gelen tüm olası çıktılar olasılıklarıyla çarpılır.

Fayda maliyet analizi baraj inşa etmek ya da süpersonik uçak üretmek gibi büyük ölçekli mühendislik projelerinin topluma olan faydalarını ya da maliyetlerini değerlendirmek için de kullanılır. Tüm maliyetler ve faydalar olasılıkları ile çarpılarak ayrı ayrı toplanır ve böylece projenin beklenen toplam değeri bulunur. Eğer maliyetler faydalara baskın geliyorsa projeden vazgeçilir, eğer tersi ise projeye başlanır. Lakin yine de bazı irrasyonel kararlara neden olabilir.

Bildiğim kadarıyla var olan bir hizmeti kimlerin alması gerektiğini hakkaniyetli olarak belirleyecek rasyonel bir model yoktur. Gelir seviyesinin yetersiz bir ölçüt olduğu malum. Kıt kanaat geçinebilen yazarların, öğretmenlerin ya da akademisyenlerin topluma zengin bir iş adamından daha az katkı sağladığı

söylenbilir mi? Birileri böyle bir kararın, hastanın topluma yaptığı katkı ve kendine verdiği değere dayanarak alınabileceğini öne sürebilir.

İnsanların topluma yaptığı katkı gelir durumlarıyla ilişkisizdir. Kibar, eğlenceli veya ilginç olabilirler. Pek çok kişiyle iyi ilişkiler kurabilir ve kendisini özleyecek pek çok arkadaşı bulunabilir- ya da hiç; yoktur. Peki önemli olan şu andaki katkıları mıdır? Mesela Van Gogh'un resimleri hayattayken kıymet görmemiştir ama gelecek nesillere ilham vermiştir.

Bir diğer konu da insanın kendine verdiği değerdir. Mutlu bir insanın derbeder birine göre veya bir gencin yaşlı birine göre kaybedecek daha çok şeyi yok mudur?

Olasılıkları bir kenara bıraktım: bir insanın tüm vasıflarına sayısal değerler biçmek çok zordur.

Paranormal

Paranormale duyulan inanç daha ilkel ülkeler için neredeyse evrenseldir. Batı dünyasında da yetişkinlerin dörtte üçü en azından bazı psişik olguların varlığına inanmaktadır. Mesela İngiltere'deki ve Amerika'daki insanların büyük çoğunluğu astrolojinin işe yarar bir yanı olduğunu düşünmektedir.

Her şeyden önce bu tür şeylere şahsen niçin inanmadığımı söyleyeyim: Öncelikle bu tip olgular adı üzerinde "normal dışı" olup fizik yasalarını ihlal ederler. Halbuki fizik yasaları bugüne kadar iyi iş çıkarmışlardır ve hatta bazı zararlı yan ürünleri bile çok daha iyi iş çıkarmıştır. Eğer insanlar arasında hiçbir fiziksel etkileşim olmadan düşünce transferi gerçekleşebilseydi, insanların doğdukları anda gök cisimlerinin nerede olduğu kişiliklerini etkileseydi ve hiçbir fiziksel kuvvet kullanmadan nesnelere hareket ettirebilenler olsaydı -ve te bunlar kanıtlanabilseydi- fizik yasalarının külliyen revize edilmesi gerekirdi. Bu açıdan bakarsak gerçek olmaları zor görünen bu olguları ispat etmek için çok iyi kanıtlar gerekirdi.

Gerçekte bu alanda kanıt yoktur. Şu ana dek kehanet sayesinde borsayla köşeyi dönen ya da kontrollü şartlar altında psişik bir yetenek gösterebilmiş hiç kimse yoktur.

Dahası tarih, 19. Yüzyılda yaşamış medyum Margery Crandon'dan günümüzdeki Uri Geller'a kadar çok çeşitli sahtekarlık örnekleriyle doludur.

Toplumların tanrılar icat etmesinin çeşitli nedenleri vardır. Örneğin ölüm korkusu başroldedir ve insanlar bu korkuya karşı kendi önemsiz hayatlarına bir mana bulmak isterler. Benzer şekilde paranormal olgulara inanmak da saf maddi varlığımızdan bir kaçış sağlıyor olabilir. Ayrıca tanrılara inanmak evrenin başlangıcına dair gizemi kolayca çözmeye yardım eder: Bildiği her şeyin bir şekilde biri tarafından yaratıldığını düşünen insanoğlu, irrasyonel bir biçimde evrenin tamamının da yaratılmış olacağına inanır.

En güçlü aktör, beklenildiği gibi bulunabilirlik etkisidir. "İmamın evini cinler bastı" minvalinde pek çok gazete haberi vardır ama "Telepati girişimi sonuçsuz kaldı" şeklinde haberler görmek pek mümkün değildir. Paranormal olan bir şey, haber değeri taşır, normal olansa taşımaz. Düşünün ki sırf bu yüzden 1979 yılında David Marks ve Richard Kamman tarafından kaleme alınan, Uri Geller'in ve paranormal olguların foyalarını ortaya çıkaran mükemmel bir kitap, psişik bir kitap basmak için birbirleriyle yarışan otuz yayıncı tarafından geri çevrilmiştir. Haliyle paranormal, daha bulunabilirdir ve paranormal olayların alışıldan daha farklı olmaları bulunabilirliklerine bulunabilirlik katar.

Elimde istatistikler olmasa da kişisel deneyimlerimden yola çıkarak doğaüstüne duyulan inancın aileden kaynaklandığını söyleyebilirim. Ve bu doğruysa

paranormal inançların gelişmesinde sosyal uyumun ve iç grup baskısının etkisi vardır diyebiliriz. Dahası güçlü duyguların küçük bir grupta ya da kalabalık bir insan grubunda ne kadar hızlı yayıldığını biliyoruz: Eskiden medyumlar bu yayılma olgusunu kendi hesaplarına iyi kullanırlardı (hâlâ yapanlar da var) ve seanslarını gerçekleştirdiklerinde ortamda loş ışık, uzun perdeler, ara ara gelen enstrümantal müzik ya da gizemli patırtı sesleri ile tekinsiz bir atmosfer yaratırlardı. Böylece yükselen duygular, düşünme ve gözlem yeteneğinin sekteye uğramasına neden olur ve nihayetinde katılımcılar basit bir tül parçasına bakıp akrabalarını gördüklerini sanırlardı. Doğaüstü modası, kadın giyim modası kadar hızlı gelişti. Düne kadar bu seanslar modaydı, bugünlerde Bermuda Şeytan Üçgeni ve UFO'lar moda.

Kahve telvesinin ya da yıldızların hayatımızı tahmin etme gücü olduğuna duyulan inancın açıklaması kolaydır. Falcıların uydurduğu belli belirsiz açıklamaların bir kısmı elbette isabetli olacaktır ve zaten fala inanıyorsanız isabet eden açıklamaları kolay kolay kaçırmazsınız. Dahası, açıklamalar yeteri kadar belirsiz ve her yöne çekilebilir haldeyse bunları bizzat gerçeğe siz uydurursunuz.

Bu tür davranışların test edildiği bir deney mevcuttur. Bu deneyde deneklere sahte bir kişilik testi doldurtulmuş, testin sonucu olarak hepsine aynı karakter analizi verilmiştir. Karakter analizinin kendilerine ne kadar uyduğu sorulan deneklerin %90'ı analizin karakterlerine çok iyi veya mükemmel derecede uyduğunu iddia etmiştir. İnsanların kendilerine sunulan veriyi beklentilerine uygun şekilde başarıyla çarpıtılabildikleri, bu deneye katılan elli kişiden neredeyse tamamının analizinin kendilerini anlattığını düşünmesinden anlaşılabilir.

Falcıya giden biri kendi inançlarını doğrulamanın yanı sıra falcıya parasını ve zamanını vermiş biri olarak oradan eli boş çıkmayı gururuna kolay kolay yediremez

Marks ve Kamman bir insanın hayatı boyunca 18 milyar çift olayla karşılaşabileceğini, bunlardan sadece elli tanesinde ilginç bir tesadüf olmasının hiçbir manası olmadığına işaret eder.

Bir başka Örnek de New Jersey eyalet piyangosunda dört ay içinde büyük ikramiyeyi iki kez kazanan kadındır. Hesap kitap konusunda herkes kadar başarısız olan gazeteciler böyle bir olasılığın trilyonda bir olduğunu yazmışlardır. Bu sayı doğru olabilir ama ABD'deki toplam büyük ikramiye talihlilerinin sayısı düşünüldüğünde yedi yıllık bir süreçte bir kişinin iki kez kazanmasını o kadar da ihtimal dışı olmadığı sonucuna ulaşılır. İnsanlar bazı tesadüflere özellikle odaklanırken, olmuş veya olabilecek diğer benzer birçok tesadüfü dikkate almazlar. Bunlar, negatif durumları hesaba katmayarak çok temel bir irrasyonellik sergilerler.

Telepatiye olan inanç da benzer şekilde açıklanabilir. Telepati olgusuna ilişkin hikayelerde genelde birbirleriyle çok yakın ilişkiler içerisinde olan insanlar rol alır: İki evli insan veya iki kardeş gibi. Bu türden ilişkilere sahip insanların pek çok ortak şeyi vardır ve aynı zamanda aynı düşüncelere kapılmaları son derece olasıdır. Askerlik görevini icra ederken yaralanan bir adamın evde bekleyen eşi ani bir can sıkıntısına kapılmışsa bunu telepatik bir olgu olarak değerlendirmeden önce kadının adam yaralanmasa bile ne sıklıkta bu tip can sıkıntılarına kapıldığını bir sormak gerek. Terimleriyle ifade edecek olursak, doğru bağlantıyı kurabilmek için negatif durumlar da hesaba katılmalıdır. Zaten kadını hafızasının, can sıkıntı nöbetinin tam olarak saat kaçta başladığı gibi bir bilgiyi çarpıtması son derece muhtemeldir.

Paranormal olguların varlığına inanan insanlar inançlarının neredeyse tamamını küçük bir örneklemeyle dayandırır. Tek bir beklenmedik olay inancı tetikler ve sıradaki olaylar da bu inançtan kaynaklanan beklentiye uydurulur. Bu esnada herkes gibi onlar da inançlarına duydukları lüzumsuz özgüvenin kurbanı

olabilirler. Daha sonra bu inançlarını sürdürmek için de makul hikayeler yaratırlar: “Telepati her istediğinizde gerçekleşmez. Doğru modda olmak gerekir. Beklemediğiniz bir anda oluverir” gibi ya da medyumların sıkça başvurduğu “Merhumu buraya getiremiyorum. İçinizde inanmayan biri var” hikayesi gibi.

Kontrollü koşullarda elde edildiği iddia edilen paranormal olguların varlığına yönelik sözde “bilimsel” kanıtlardan bahsetmeye de gerek görmedim. Paranormal olayları olumlayan kanıtların pek çoğu muhtemelen sahtekârlık ürünüdür.

Her şeye inanma derecesindeki saflık, sadece sokakta sana özgü değildir. Sherlock Holmes'un yazarı Conan Doyle ve Nobel ödüllü fizikçi Brian Josephson gibi seçkin insanların da aldandığına sıkça rastlanır. Nancy Reagan üzerinden Başkan Reagan'ın konuşmalarını, seyahatlerini ve Gorbacov hakkındaki düşüncelerini etkilediğini iddia eden bir astrolog bulunmaktadır ki gerçekten de Nancy Reagan kendisine sürekli olarak danışmıştır.

Ruslar askeri anlamda işlerine yarayacağını düşündüklerinden, paranormal olayların araştırılması için milyonlarca ruble bütçe ayırmıştır; çünkü radyo dalgaları yerine telepati ile ilişki kurabilirlerse düşmanlarının casusluk yapamayacağını düşünmekteydiler. Sizce bu yarışta ABD geri kalmış mıdır? Elbette hayır. Hem hava kuvvetleri hem kara kuvvetleri hem de donanma bu tip araştırmalara kaynak ayırmıştır. Cambridge Üniversitesi gibi bir üniversite, telepati sergilendiğini iddia eden bir doktora tezine onay verirken, Edinburgh Üniversitesi de parapsikoloji kürsüsü açmıştır. Kürsünün ilk araştırma konusu güncelliği bakımından manidardır: “İnsanlar ve bilgisayarlar arasındaki etkileşimlerde psişik işlevlerin rolü”.

Özetle doğaüstüne duyulan inanç, diğer irrasyonellik türlerinde de olduğu gibi statünüzün, sınıfınızın ya da mesleğinizin ne olduğundan bağımsızdır ve tüm kurumları etkisi altına alır.

Nedenler, Çareler ve Bedeller

İnsan irrasyonelliğinin spesifik bazı nedenlerini inceledikten sonra sıra bir adım daha öteye geçip bu nedenlerin niçin var olduklarını düşünmeye geldi.

Birbirinden farklı pek çok rasyonelliğin altında beş temel neden yatar. Bu nedenleri üçünün spekülatif olduğunu peşinen belirteyim.

Birincisi evrimdir. Hayvanlar aleminin bir üyesi olan atalarımızdan pek çok problemini kaçmak ya da dövüşmek suretiyle çabucak çözmek zorundaydı. Aslanla karşılaşan bir maymunun tırmanmak için en iyi ağacın hangisi olduğunu düşünmek için durması ahmakça olurdu. Zira herhangi bir ağaca çıkmak aslanın midesine inmekten daha iyidir. Muhtemelen insanın stres altında ya da aşırı uyarıldığında kalıp davranışlara başvurmasının başlıca nedeni budur.

İrrasyonel düşünce ve davranışların bu kadar yaygın olmalarına rağmen türlerin nasıl hayatta kaldıkları da bir başka sorudur. Hakikaten, neden irrasyonellik doğal seçim sürecinde yok olmamış ya da en azından azalmamıştır? Yanıtlardan biri, toplumumuzda barınak ve besin bulmak ya da soyumuzu sürdürmek için rasyonel olmaya pek ihtiyaç olmadığı olabilir.

İrrasyonelliğin *ikinci temel nedeni* beynimizin, birbiriyle rasgele iliştilmiş görünen sinir ağlarından oluşmasıdır. Bir şeyler öğrendiğimizde bu sinir hücreleri arasındaki bağları kuvvetlenirken diğerleri zayıflar.

Nörolojik terimlerle konuşacak olursak sinir ağları halihazırda en kuvvetli bağlantılara sahip hücrelerle tepki verecektir. Çok daha belirgin olan uyarının etkinleştirdiği bağlantılar diğerlerine baskın gelecek ve belli belirsiz olan veri böylelikle

gözden kaçırılacaktır. Bilginin beynin eş zamanlı ateşlenen sistemine değil de adım adım işleyen ve bilinçli düşüncenin yer aldığı kısmına ulaşması da mümkündür. Aynı anda sadece birkaç şeyi bir arada düşünebiliriz -azami sayı yedidir ve bilginin titiz olmayan sistemimizden gelmesi halinde içerikte hataya rastlanabilir. Fakat yeteri kadar ısrarcı olursak bu hatalar bilinçli kısım tarafından ayıklanabilir. Herkes sinir ağları aracılığıyla orijinal fikirler üretir ama her fikir kullanışlı değildir. Kullanışlı olmadığı dikkatle düşünülerek anlaşılır. Dikkatli düşünmekse çaba gerektirir. İnsanların karşılaştıkları problemleri yeteri kadar uzun süre konsantre olarak çözebilmesinin şartı bu konuda eğitilmeleri ya da kendilerini eğitmeleridir.

İrrasyonel düşünmenin temel nedenlerinden üçüncüsü zihinsel tembelliktir. Zorlu ve uzun düşünsel süreçlere olan ihtiyacımızı azaltmak ve hızlı karar almak için geliştirdiğimiz bazı numaralar vardır. Bu numaralara zihinsel kısayollar (horistikler) adı verilir. Bu kısayollar hızlı bir şekilde işe yarar sonuçlar üretir ama mükemmel sonuçlar değil. Belli bir marka ve model arabayı satın almaya karar verirken arkadaşınızın övgülerini dikkate aldıysanız, karar vermek için uygun bir yöntem kullanmamış olsanız dahi satın aldığınız araçtan memnun kalma olasılığınız vardır.

İnsan irrasyonelliğinin dördüncü temel nedeni insanların, temel olasılık teorisi, temel istatistik ve bu alanlara ait temel kavramları kullanma becerisinden yoksun olmasıdır. Buradaki kök neden cehalet gibi görünmektedir ve bu da asıl sorumlunun eğitim sistemi olduğu anlamına gelir ama konu sade sayılarla ilgili değildir.

İrrasyonelliğin son temel nedeni olan “kendine hizmet eden yanlılık”tır.

İrrasyonelliğe dair bunca neden sunmuşken, “iyi de bunu azaltmanın bir yolu yok mu?” sorusu sorulabilir. Bu konudaki en genel yaklaşım insanları açık fikirli olmaya ve bir sonuca varmadan önce tüm delilleri dikkatlice gözden geçirmeye teşvik etmek ve insanların gerektiğinde fikir değiştirmenin bir zayıflık değil, aksine güçlülük göstergesi olduğunu fark etmelerini sağlamaktır. Ayrıca insanlara inandığı fikirlerin aksi yönündeki kanıtları aramayla ve eğer bulurlarsa da bu kanıtı çarpıtmak ya da görmezden gelmek yerine değerlendirmeyi öğretmek gerekir. Bir insanın kendi önermesinin kusurlu olup olmadığını düşünmesinden hiçbir zaman zarar gelmez. Esnek düşünemediğimizden aceleyle ya da stres altında karar almak yanılmamıza yol acar. Eğer deliller tek bir noktayı işaret etmiyorsa, yapılması çok zor olanı yapmak, o konuda bir yargıya varmayı ertelemek gerekir. Bertrand Russell'ın dediği gibi, “İnsanlar saf hayvanlardır ve bir şeylere inanmalıdırlar. İnanç için yeteri kadar iyi zemin yoksa, kötüleriyile idare edecektir”.

Eğer eğitimin amacının insanlara düşünmeyi öğretmek olduğuna inanılıyorsa hem İngiltere hem de ABD'deki sınav yöntemleri irrasyoneldir. İngiltere’de kolej eğitimi ezberci bir anlayışa sahiptir ve rasyonel düşünmeye pek az yer verir. Amerika'daki üniversiteler bile çoktan seçmeli sorularla öğrencinin düşünme yeteneğini değil hafızasını ölçer. Dahası sınavlarda limitli süre verilmesi derin düşünmeyi değil tepkisel ve esnek olmayan düşünmeyi teşvik eder.

Sona yaklaşırken birçok okurun aklına takılmış olabilecek bir, soruyu dile getirmek istiyorum: “**Rasyonel olmak gerçekten de gerekli ve hatta arzu edilen bir şey midir?**”

Karar alan uzmanlar için kuşkusuz "evet". Delillere rağmen kararlarını değiştirmeye yanaşmadıkları için General Montgomery, Amiral Kimmel, General Haig ve Bombacı Harris gibileri bir yığın insanın ölümüne neden oldular. Bazı doktorlar olasılıklar konusundaki cehaletleri yüzünden pek çok kadına gereksiz yere meme biyopsisi yaptılar ya da östrojen tedavisi konusunda gösterdikleri lüzumsuz

direnç nedeniyle yaşlı kadınların ölümüne sebep oldular. Doktorların birçoğu hâlâ bilgisayarların teşhiste kendilerinden daha iyi olduğunu kabul etmek istemiyor.

Sivil memurlar halkın parasını tembelliğe ve kibire izin veren, geleneklerden kopmayı başaramayan bir sistem de çarçur etmeye devam ediyorlar. Mühendisler tasarladıkları sistemin yarattığı riskleri yeteri kadar dikkate almadıkları için ölüme davetiye çıkarıyorlar.

Bireylerin "*tamamen rasyonel*" olmalarının arzu edilir olup olmadığı da sorulabilir. Rasyonel düşünmek vakit ister; oysa insanlar olarak, içten gelen ani şeylere değer veririz. Aşıklar buluştuğunda beklenmedik bir öpücük düşünerek verilmiş bir öpücük kararından daha sevgi doludur. Beklenmedik lütuflara değer atfetmemizin iki nedeni vardır.

Birincisi, içten gelmeyen, hesaplı duygusal jestleri samimiyetsiz bulmamızdır. Eğer biri duygularını ifade ederken duraksıyor, düşünmek için bekliyorsa gerçekte var olduğunu sandığı o duygulara sahip olmayabilir.

İkincisi, sadece en iyi kararı almaya odaklanıp bu yüzden sürekli dalgın ve düşünceli halde dolaşmanın sıkıcı olabilmesidir. Bu türden insanlar ne diyeceklerini düşünürken neyin rasyonel olduğuna karar verirken uzun süreli sessizliklere gömülürler ya da sürekli bir tereddüt halinde olmaları başkaları için epey sinir bozucu olabilir.

İnsanlar sırf sevilen biri olabilmek için her konuda gereğinden fazla tedbirli olabilirler. Cömert bir davranış gerçekten cömertlikten ileri geliyorsa kalpten gelmelidir, kafadan değil.

Aristoteles, gerçekten iyi olan bir insanın doğal olarak "iyiyi" yapacağına inanıyordu. Böyle bir insanın kendini iyiliğe zorlaması gerekmez. Elbette tam tersini düşünmek, yani iyi olabilmenin koşulunun içimizdeki şeytani eğilimlerle dövüşmek olduğunu iddia etmek de mümkündür. Ama doğamız gereği iyiyse, iyi davranmak kolaydır ve iyi davrandığınız için iltifat bekleyemezsiniz. O halde doğası iyi olan biri, ancak kötü doğasıyla dövüşerek iyi olmayı başaran birinden daha iyi arkadaş olacaktır. Bu ikilem daima varlığını korur, zira iyi doğmak söz konusuysa bile pek azımız doğal olarak iyi doğmuştur.

Aristoteles bu konuya kısmen açıklar getirmiştir: Ona göre insanlar, kendi karakterlerini kendileri şekillendirirler. Kötü bir davranış gösterme isteğimize her direndiğimizde bir dahaki sefere direnmek daha da kolaylaşır. İyi bir davranışta bulunduğumuzda bir dahaki seferde aynı davranışta bulunmamızı dar kolaylaştırırız. İnsanlar gayretli bir çalışmayla kendilerini, doğası gereği iyi davranan ve düşünmeksizin kötülükten kaçınan biri haline getirebilirler. Eğer eşinize güzel davranmanın ya da somurtmamanın gerekliliğini iyi anlamışsanız ve ne pahasına olursa olsun güzel davranmakta başarılıysanız bir süre sonra normaliniz bu olacaktır.

Tekrar edilen bir huyun bir süre sonra adet haline geldiğine ve düşünmeden gerçekleştirildiğine dair pek çok kanıt vardır, tıpkı araç sürücülerin bir süre sonra araçlarını düşünmeden, otomatik bir şekilde kullanabilmeleri gibi.

Fakat Aristoteles'in tavsiyesi ancak rasyonel bir insan için işe yarar. Bu insan, karakterini bu yönde şekillendirmeye karar vermiş ve amaçları için en uygun davranış biçimi olarak ne yapacağını dikkatle seçmeyi belirlemiş biridir.

Öte yanda bir insanın kendini "doğru olanı düşünmeden yaptığı" bir hale sokması artık neyin rasyonel olacağını düşünmemesi anlamına gelir ki bu, neyin doğru olduğunu ve karakterine uyduğunu dikkatle düşündüğü bir dönemden geçmesini gerektirir: İşte bu da rasyonelliktir.

Sonsöz

İrrasyonel'in ilk baskısının piyasaya çıkmasından bu yana 21 yıl geçti. Maalesef yazarı Profesör Stuart Sutherland aramızdan ayrılmış 14 yıl oluyor.

Gecen yirmi bir yılda dünya epey değişti -1992'de internet henüz duyulmamıştı, Apple düşüşe geçmiş bir şirketti ve İngiltere'de pek sevilmeyen muhafazakâr bir hükûmet iktidardaydı- ama işin tuhafı, bu kitabın içeriği tamamen güncel kaldı.

Psikologlar bugün hâlâ akademik olarak bulunabilirlik etkisi, sosyal uyum, hesap kitap bilmemekten kaynaklanan hatalar ve daha fazlası üzerine çalışıyor, açıklamalarında bu kavramlara işaret ediyorlar ve biz kalanlar hâlâ bu etkilerden ileri gelen irrasyonelliklere kapılıyoruz.

Beynimizde neler olup bittiğine dair artan bilgimize ve *irrasyonellik* konusunda daha çok şey öğrenmemize rağmen alandaki çalışmalar sürüyor.

Yeni hatalar ve yeni çalışmalarla dolu bu yirmi yılda irrasyonellik açlığı çekmedik ve bilginizin de pek azı değişti. Ortaya çıkan yeni delillerin kitapta var olan eskileriyle örtüşmediği az sayıda örnek hakkındaki güncel bilgilere dipnotlarda yer verildi.

Diğerlerinde ise mevcut bilginizi destekleyen yeni delillere rağmen dünya aynı tas aynı hamam.

Bir sorunu çözmek için ilk adım, onun varlığını kabul etmektir. Artık irrasyonel düşünüşün her türlüsüne karşı duyarlıyız. Ara sıra da olsa spesifik hatalardan kaçınmak bile yardımcı olacaktır. Kurumsal irrasyonelliklerle ilgili farkındalığımız da giderek artıyor ve insanların bireysel irrasyonelliklerinin toplamda devasa irrasyonelliklere neden olabileceğini biliyoruz. Zira hâlâ bu türden meselelerle yüzleşiyoruz ve insanları bunlara teşvik eden sistemlerin yeniden düzenlenmeleri sık sık gündeme geliyor. Sadece biraz zamana ihtiyaç var.

Tüm bunlardan daha umut verici olansa irrasyonelliğin politikalara yedirilme fikridir. Şu sıralar popülaritesini yitirmeye başlasa da Richard Thaler ve Cass Sunstein tarafından geliştirilen "dürtme" teorisi buna bir örnektir. Bu teori çerçeveleme etkisinin avantajından faydalanmayı ve zihinsel kısayollarımızı iyi ve faydalı bir yolda kullanmayı amaçlıyor.

Mesela bu kapsamda geliştirilen "*Yarın Daha Çok Biriktir*" adı verilen bir plan var: Biri bize emekliliğimizde kullanmak üzere birikim yapma teklifi sunarsa pek çoğumuz buna "evet" deriz fakat her ay maaşımızın bir kısmını buna ayırmak zorunda olduğumuzun farkına vardığımızda birçoğumuz hemen vazgeçeriz.

Oysa bu karar başka bir çerçevede sunulsaydı belki de hepimiz kabul ederdik. Mesela kesintileri daha ileri bir tarihe erteleydik nasıl olurdu? Yani şu an aldığımız her maaştan değil de bir yıl sonraki maaşımızdan kesinti yapılacaksa bu fikri kabul etmek daha kolay olmaz mıydı? Aslında değişen bir şey olmaz, sadece çerçeve değişir ama işe de yarar.

Dürtme teorisi rasyonel varlıklar olmamız gerektiği fikrine saplanıp kalmaz. Kanunlarla, vergilerle ya da diğer zulüm yöntemleriyle de uğraşmaz. Çekirdeğinde irrasyonellik bulunur. Thaler ve Sunstein'in doğrudan ifadeleriyle:

"Neredeyse bütün insanların kendileri için en iyi kararları aldığı veya en azından bir başkasının kendileri için alacağı kararlardan daha iyi kararlar aldığı yanlış bir varsayımdır. Bizim iddiamız bu varsayımın yanlış olduğu, hatta çok açık bir biçimde hatalı olduğu, aslında bu konu üzerinde biraz düşünen hiç kimsenin buna inandığını sanmıyoruz."

İRRASYONEL'in ilk kez yayımlandığı tarihten bu yana geçen 21 yılda çok şey öğrendik. Sıradaki 21 yılda da öğrenmeye devam edeceğiz. Umarım öğrendiklerimizin işe yarayacağına inanmak fazla irrasyonel değildir.

James Ball

KAYNAKÇA

İrrasyonel

Stuart Sutherland (*)

Çeviri: Tevfik Uyar

Domingo Yayınları-

I. Baskı: Temmuz 2009/8. Baskı: Mart 2018 (348 Sayfa)

(*)**Stuart SUTHERLAND**: 1928'de doğdu. *Observer*, *New York Times* ve *Daily Telegraph*'da köşe yazarlığı yaptı. En bilinen eserleri 1992 yılında yazmış olduğu sansasyonel kitabı "**İrrasyonel**" ile kendisinin de sahip olduğu manik depresyon rahatsızlığını içtenlikle ve canlı bir dille anlattığı "**Breakdown**"dır. 1998 yılında vefat ettiğinde, bünyesinde Deneysel Psikoloji Laboratuvarı'nı kurduğu, Sussex Üniversitesinde profesör olarak görev yapmaktaydı.